

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

ONMOGELIJKE

TORENS

1

2015

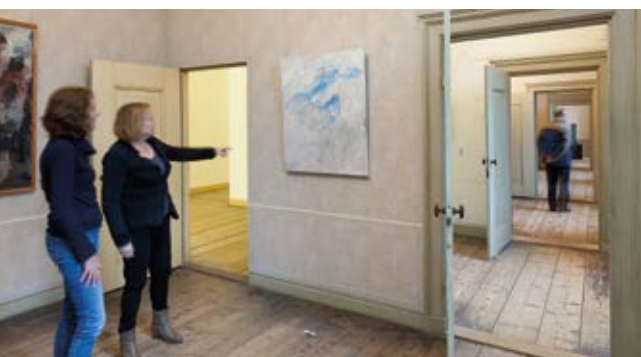
4 | Onmogelijke torens

In de middeleeuwen reikten de kerk-torens tot in de hemel. Wat moest het horizontale classicisme daar nou mee?

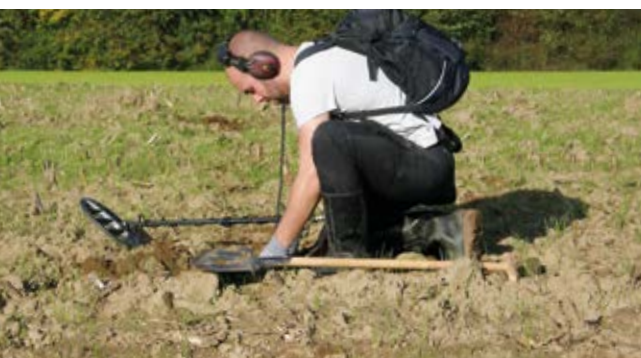
10 | Goed besteed geld

Van rijksmonument naar rijks-monument beoordelen de adviseurs van de Rijksdienst of de subsidie voor het onderhoud goed besteed is.

24 | Armando's buitenhuis

De kunst van Armando oogt sterk op Oud-Amelisweerd. Om als gastheer voor het museum te kunnen dienen is het landhuis voorbeeldig ingericht.

28 | Detector-liefhebbers

Lange tijd konden archeologen en metaaldetector-hobbyisten elkaars bloed wel drinken. Dat onbegrip werken zij momenteel samen weg.

FOTO THE COINHUNTERS COMPANY

VERDER IN DIT NUMMER

- 3 | In Kort Bestek
- 8 | Johan de Witt-huis ingericht
- 12 | Landbouwkunst uit 1935
- 15 | Archeologische kaarten
- 16 | Kleren dateren
- 18 | Kijk! Tekening werkplaats Van Eyck
- 20 | Vijftig tinten grijs
- 22 | Drie Dingen

- 23 | Voorkom verwaarlozing
- 27 | Kunst in conditie
- 30 | Aangenaam Kennis Te Maken: 2 medewerkers bruikleenservice
- 31 | Monumentale woorden verklaard
- 32 | De Verenigde Onderzoekers
- 34 | Publicaties
- 36 | Voor & Na

Foto voorzijde De toren van de Sint-Nicolaaskerk in IJsselstein op een foto uit 1929
Zie pagina 4.

Extra waskracht

Begin dit jaar is de organisatie van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed vernieuwd. Wij adverteren niet met grote, dure reclamecampagnes in de geest van 'Wast witter dan voorheen!' of 'Nu met echte smaak!'. Maar u zult het wél merken. Onze medewerkers zijn meer gericht op samenwerking en het delen van kennis. Zij luisteren, helpen en geven openheid van zaken. Vanuit hun kennis en rol moedigen zij veelbelovende initiatieven aan, en nemen belemmeringen weg om bij te dragen aan een duurzame zorg voor ons culturele erfgoed.

De jaarwisseling is formeel het omslagpunt. De afgelopen jaren hebben we geleidelijk naar de nieuwe organisatie en onze nieuwe rol toegewerkt. Na de fusie-bewegingen van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek en het Instituut Collectie Nederland, is er nu een nieuwe rijksdienst ontstaan. Een dienst met ambitie. Deze dienst is 'erfgoedbreed' samengesteld en staat voor een integrale benadering van ons culturele erfgoed. Bovendien werkt een gefuseerde organisatie efficiënter dan drie afzonderlijke. Met onder meer een inkrimping van het personeelsbestand heeft onze rijksdienst de door het kabinet gewenste bezuinigingen van ruim vijftien procent ingevuld.

Vernieuwend is ook dat het werk van onze onderzoekers en adviseurs voor een belangrijk deel georganiseerd is in zogenaamde kennisprogramma's. Die gebundelde gerichtheid draagt ertoe bij dat het erfgoedbeleid van de rijksoverheid hoogwaardig wordt uitgevoerd. Naast lopende programma's als Erfgoed en Ruimte, en Toekomst Religieus Erfgoed, starten er twee nieuwe: Interieurs en Erfgoed van de Moderne Tijd. Bovendien werken wij op steeds meer vlakken digitaal. Zo kunt u meer over onze organisatie lezen op de verbeterde website www.cultureelerfgoed.nl. Met vernieuwde kracht staat de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed klaar om samen met u de toekomst een verleden te geven.

CEES VAN 'T VEEN
algemeen directeur

NIEUWE SUBSIDIERONDE ONDERHOUD

Tussen 1 februari en 31 maart kunnen eigenaren van rijksmonumenten weer zogenoemde 'instandhoudings-subsidie' aanvragen bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Er is dit jaar 50,5 miljoen euro beschikbaar:

€ 44.700.000 voor gebouwde monumenten, € 5.000.000 voor groene monumenten zoals parken en tuinen, en € 800.000 voor archeologische monumenten. Met het geld helpt het Rijk de eigenaren hun monument sober en planmatig te onderhouden.

Het bedrag per monument bepaalt de Rijksdienst op basis van een onderhoudsplan voor een periode van zes jaar. Regelmatig en goed onderhoud voorkomt dure restauraties. Nadere informatie en online aanvragen: www.monumenten.nl.

Goed onderhoud voorkomt dure restauraties

HILDEBRAND IN SCHEVENINGEN

Van der Hoogen en Suzette Noiret in Beelden aan Zee

Sinds november kan iedereen de gipsafgietsels van het Hildebrand-monument bekijken in Museum Beelden aan Zee in Scheveningen. In 1950 goot het Rijk de negen stenen beelden die Jan Bronner voor het monument in Haarlem gemaakt had in gips af. De gipsen roman-personages uit Hildebrands Camera Obscura bevinden zich sinds die tijd in de kunstverzameling van de staat die de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed beheert. De dienst heeft ze nu in bruikleen gegeven aan Museum Beelden aan Zee. Met meer dan

duizend andere gipsmodellen heeft het museum Pieter Stastok, Suzette Noiret en de anderen opgesteld in een nieuwe educatieve ruimte. Deze zogenoemde gipsotheek is een primeur voor Nederland.

ARCHEOLOGIEPLATFORM VAN START

Om te bevorderen dat er goed voor archeologisch erfgoed gezorgd wordt, is het essentieel om kennis uit te wisselen. Daarom heeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed het initiatief genomen om een Archeologieplatform op te richten. Acht

keer per jaar zijn onderwijs- en kennisinstellingen, bedrijven, overheden, eigenaren en amateurarcheologen welkom op een bijeenkomst bij de Rijksdienst in Amersfoort. De deelnemers discussiëren over actuele thema's uit de archeologische monumentenzorg en reageren op resultaten van onderzoek. Zij stellen samen het programma op. De vertrouwde lezingen in het kader van de Nationale Onderzoeksagenda Archeologie maken voortaan onderdeel uit van het Archeologieplatform. Aan deelname zijn geen kosten verbonden. Nadere informatie en aanmelden: www.archeologieinnederland.nl.

Verbeelding van de Romeinse Rijn in Leiden

KANSEN VOOR RELIGIEUS ERFGOED

Veel kerken en kloosters sluiten. Niet altijd krijgen de gebouwen en hun roerende goed vlot een andere functie. Hierbij gaan regelmatig cultuurhistorisch waardevolle zaken verloren. Daarom werkt op initiatief van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed een omvangrijk samenwerkingsverband van organisaties aan een reeks oplossingen. Zo geeft deze Agenda Toekomst Religieus Erfgoed eigenaren en betrokkenen inzicht in mogelijke exploitaties. Ook onderzoekt de groep hoe de energiehuishouding van kerken verbeterd kan worden. Het betreft ook voortgaand religieus gebruik. Nadere informatie: www.toekomstreligieuserfgoed.nl.

DE MEERN 1 NAAR CASTELLUM

Rond 1 februari wordt het Romeinse scheepswrak De Meern 1 in Castellum Hoge Woerd in Utrecht geplaatst. Het 26 meter lange wrak is in 2003 opgegraven in de Utrechtse wijk Vleuten-De Meern. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed heeft het in de afgelopen tien jaar geconserveerd. Het transportschip van het Romeinse leger is rond het jaar 148 gebouwd en later door een ongeluk op de Rijn vergaan. Castellum Hoge Woerd opent komend najaar. Dit cultuurcentrum verrijst momenteel op de plaats van een Romeins fort, waarbij de rijksmonumentale resten onder de grond behouden blijven. Er zullen archeologische vondsten uit de omgeving te zien zijn, met De Meern 1 als kroonjuweel.

De Onze-Lieve-Vrouwetoren in Amersfoort op een tekening uit 1886

ALLE KLOKKENLUIDERS NAAR AMERSFOORT

Het Amersfoorts Klokkenluidersgilde organiseert in samenwerking met de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed op 2 mei de jaarlijkse, nationale ontmoetingsdag voor klokkenluiders. De bijeenkomst vindt vanaf 10 uur plaats in de Joriskerk in Amersfoort. De hoeders van dit immateriële erfgoed kunnen dan een rondleiding door de kerk krijgen en een rondvaart door de stad maken. Ook worden de zeven klokken van de Onze-Lieve-Vrouwetoren geluid. Sinds 2000 luiden de leden van het Amersfoorts Klokkenluidersgilde dit zevengelui met de hand. Daarmee hebben zij een oude traditie in ere hersteld. Aanmelden via info@zevengelui.eu.

MOLENVIJFJE GESLAGEN

Eind september heeft minister Jet Bussemaker in de Koninklijke Munt in Utrecht het eerste zogeheten Molenvijfje geslagen. Op de herdenkingsmunt staan de molens van Kinderdijk afgebeeld. Het is de derde munt in een reeks die gewijd is aan het Nederlandse werelderfgoed, een initiatief van het Ministerie van Financiën. De Amsterdamse grachtengordel en het Rietveld Schröderhuis gingen in 2012 en 2013 het Molenvijfje voor. Het geldstuk heeft een waarde van vijf euro en is ontworpen door Tine Melzer. Van 2015 tot en met 2020 verschijnen munten met onze zeven andere werelderfgoederen.

Minister Jet Bussemaker met het Molenvijfje en muntmeester Maarten Brouwer

29 VAN DE 89

Het ANWB-kantoor in Wassenaar, de schouwburg van Nijmegen en de Paaskerk in Amstelveen zijn in 2014 rijksmonument geworden. De drie behoren tot de eerste 29 gebouwen uit de periode 1959-1965 die de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed heeft beschermd. Uit dit tijdvak zijn twee jaar geleden 89 bouwwerken voor bescherming geselecteerd. De daaropvolgende wettelijke procedure vergt enige tijd. De 29 gebouwen hebben de beschermde status alle in het afgelopen jaar gekregen. De Rijksdienst verwacht ook komend jaar enkele tientallen gebouwen uit de selectie tot rijksmonument te kunnen maken. De voortgang is via 'Bouwwerken per thema' te volgen op www.cultureelerfgoed.nl.

De Paaskerk in Amstelveen is gebouwd in 1963

In de middeleeuwen reikten de kerktorens tot in de hemel. Wat moesten we daar in de drie volgende eeuwen nou mee, toen het classicisme juist horizontaal gerichte gebouwen dicteerde? Thomas von der Dunk schreef er een boek over. DIRK J. DE VRIES

In het vlakke Nederland springen torens in het oog, ook al zijn ze niet eens zo hoog. Vanouds tekenen ze het landschap. Torens dienen als oriëntatiepunten en tijdwijzers, die ver boven bomen, muren en huizen uitsteken. Op oude prenten staan ze extra hoog afgebeeld om het aanzien van een stad te versterken. Die imponerende gezichten zijn vandaag de dag soms nog beleefbaar waar het schootveld leeg bleef of de stad aan een rivier grenst. Veel gemeenten gebruiken hun toren dan ook als beeldmerk. Dankzij de Industriële Revolutie zijn er bij de torens van kerken allerlei andere soorten gekomen: gietijzeren vuurtorens, zendmasten, torenflats, kantoorkrabbers en uitzichttorens, zoals de Julianatoren in Apeldoorn en de Rotterdamse Euromast. Maar wat weten we van die honderden oudere torens, sinds publicaties over dat onderwerp al decennia zijn uitverkocht?

Zoete kers

Tijd voor een nieuw overzicht dus. Aanleiding is het herstel van enkele tientallen grote rijksmonumenten in het afgelopen decennium, waaronder vele kerken en diverse torens. Van elk van die restauraties heeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed een rapport op laten stellen. Bovendien verschenen er in opdracht van de dienst boeken over verschillende kunst- en bouwhistorische thema's en kloeki monografieën van enkele van deze topmonumenten. Als laatste komt nu de toren aan bod, als zoete kers op de kanjerkaart. Architectuurhistoricus Thomas von der Dunk schreef *Toren versus traditie: De worsteling van classicistische architecten met een middeleeuws fenomeen*. Je kunt op verschillende manieren naar zo'n langgerekt bouwwerk kijken: functioneel, constructief, naar de bouwmaterialen en vormen, als bouwkundige en artistieke opgave, als beeldmerk en politiek statement, als individueel gebouw of juist als onderdeel van een familie. Voorafgaand aan de bouw oriënteerden de opdrachtgevers zich altijd terdege door te kijken naar andere torens, waarvan de maten werden genomen. Ordeboeken en prenten spelen later een steeds grotere rol. Men probeert klassieke proporties en dito vormen toe te passen op torens, maar dat lukt slechts gedeeltelijk. Thomas von der Dunk grijpt dit conflict tussen de omhoog strevende gotiek en het horizontaal gerichte classicisme aan als startpunt voor een onvermijdelijke botsing tussen de stijlen. Deze gespannen verhouding is slechts een enkele keer eerder expliciet onderzocht.

Harmonisch vormgegeven

Een polemie k loopt gelukkig zelden op een vechtpartij uit en de theoretische strijd tussen gotiek en classicisme heeft evenmin tot een bouwstop geleid.

Er bestaat namelijk een vanzelfsprekende noodzaak om theorie met de praktijk te verzoenen. Tot ver in de zeventiende eeuw worden er dan ook prachtige, harmonisch vormgegeven torens gebouwd, die nauwelijks nog aan de gotiek doen denken. Dit komt vooral tot uiting in de bekroning. Voor de bekroning van de middeleeuwse torens in de Lage Landen volgt Von der Dunk de regionale groepering van Engelbert ter Kuile. Deze architectuurhistoricus promoveerde in 1929 op torenbekroningen en verdeelde ze in Utrechts, Gelders, Kempisch en ontworpen door Keldermans, het bekende geslacht van bouwmeesters uit Mechelen. Als het om de hoogte gaat, behoort die laatste groep torens tot de meest ambitieuze van de Nederlanden, maar het kwam wegens geldgebrek zelden tot voltooiing. De Utrechtse groep heeft een bekroning in de vorm van een piramidedakje, de Gelderse torens kregen een naaldspits, de Kempische een peer. In tegenstelling tot deze soorten kennen de Keldermans-torens geen scheiding tussen romp, achtkant en bekroning. Dit is te zien aan de uit 1518 daterende, 123 meter hoge toren van de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal in Antwerpen.

Vitruvius

Omdat het klassieke bouwen een centrale rol speelt in de architectonische ontwikkelingen, is het belangrijk om te weten hoe deze stijl tot de Lage Landen is doorgedrongen. Dat heeft met de herinterpretatie van het boek *De bouwkunst* van de Romeinse architect Vitruvius te maken, vooral door Italianen. Voor deze pioniers lijkt de toren inderdaad een indringer in het klassieke schoonheidsdomein te zijn. Van de Nederlandse torenbouwers wist niemand het hart van het voormalige Romeinse Rijk of Jeruzalem te bereiken. Uitgerekend Rombout II Keldermans reist wel in die contreien, in 1487, maar als gotische bouwmeester kan hij bezwaarlijk als verspreider van het nieuwe gedachtegoed aangewezen worden. De komst naar het noorden van enkele Italiaanse architecten daarentegen, zoals Alexander Pasqualini en Thomas Vincidor, zal zeker geholpen hebben bij het bekend maken van de bouwkunst 'all'antica' in de Lage Landen. Dat geldt ook voor de prenten die Pieter Coecke van Aelst en Hans Vredeman de Vries lieten drukken. De Italiaanse architect Serlio was zeer verbolgen over het schaamteloos kopiëren van zijn geesteskinderen door derden, zoals Coecke van Aelst dat deed. Maar deze praktijk heeft wel geleid tot een blijvende invloed van het classicisme op de Europese bouwkunst. Op die schaal stelt Von der Dunk de torens dan ook aan de orde. Het gaat in zijn boek allang niet meer om de zojuist gerestaureerde monumenten of om de Nederlanden, maar om een aanzienlijk groter cultuurgebied. Onvermoeibaar racet hij »

Deze gespannen verhouding is slechts een enkele keer eerder onderzocht

De toren van de Westerkerk in Amsterdam op een historische foto

Klassiek versus gotiek

Onmogelijke torens

De torenromp bij de kerk van Workum is onmiskenbaar Utrechts

» op zijn motor langs vele Europese hoogtepunten om eigenhandig, vanuit het meest gunstige illustratieve standpunt, haarscherpe foto's te schieten.

Twee exotische bekroningen

Een uit de hand gelopen opdracht, zo lijkt het. Dat valt mee, want Von der Dunk keert terug met nieuwe inzichten, die helpen onze vaderlandse bouwsels beter te begrijpen. Omstreeks 1500 duiken twee exotische bekroningen op, die hun wortels in het mediterrane gebied lijken te hebben. Het gaat om bolvormige en uivormige bekroningen. Het vroegste voorbeeld staat op de toren van de Grote Kerk van Breda. In aanvang zijn het gesloten constructies. Bij later gebouwde bekroningen zijn ze opengewerkt. De opengewerkte vorm wordt keizerlijke beugelvorm genoemd, bij wijze van soevereiniteitsclaim ten tijde van keizer Maximiliaan. Tot de Vrede van Munster in 1648 beschouwt Amsterdam zich als soevereine stad binnen het Heilige Roomse Rijk. Zie de benaming Keizersgracht en de Keizerskroon uit 1639 op de Westerkerk.

Naast de introductie van de moderne Italiaanse renaissance speelden inheemse, romaanse koepeldaken en de overname van bouwstijlen uit het Heilige Land een rol. De vieringtoren uit 1520 van de Bavokerk te Haarlem toont zo'n open beugelbekroning in hout. Mogelijk is dit een vertaling van de stenen Keldermans-traditie, waarbij zowel conservatieve, gotische vormen als progressieve zijn geïntegreerd. Daarmee verdwijnt de oude verdeling van torenromp, achtkant plus bekronende, regionaal

bepaalde spits. Er ontstaat een nieuwe, tweedelige torensoort, met een onderbouw van in doorsnede even grote geledingen en een houten bovenbouw, waarin achtkant en koepeldak tot een schilderachtig geheel zijn samengesmolten. In het algemeen zijn de Hollandse houten bekroningen lichter en goedkoper, makkelijk te prefabriceren en daardoor sneller op te bouwen, waardoor ze minder fysieke en financiële risico's met zich meebrengen.

Gothisch intermezzo

Alles lijkt zich in één richting te ontwikkelen, tot het midden van de zeventiende eeuw. In Amsterdam wordt dan het plan opgevat om bij de Nieuwe Kerk, die in de vijftiende en zestiende eeuw zonder toren gebouwd is, alsnog een hoge toren op te richten. Zowaar een ouderwetse, een gotische. Maar de bouw werd gestaakt, zodat slechts de onderste geleding is gerealiseerd. Er zijn in de aanloop wel twee houten modellen gemaakt, die bewaard zijn gebleven. Het is lastig de architect van dit 'gothische intermezzo' aan te wijzen. Von der Dunk aarzelt, maar suggereert dat het ontwerp voor deze 'supergotische' toren is beïnvloed door Jacob van Campen, de architect van het classicistische stadhuis op de Dam, dat in die jaren naast de Nieuwe Kerk gebouwd wordt. Waarom viel de kampioen van het classicisme op zo'n archaïsche vorm terug? Ten tijde van de Vrede van Munster was er na tachtig jaar oorlog behoefte aan een vredesmonument, maar de twee belangrijkste facties in de Amsterdamse raad hadden een verschillende invulling voor ogen. De calvinistische

burgemeester Willem Backer wilde een soort van gotische Domtoren, als feniks naast de in 1645 verbrande Nieuwe Kerk. De oppositie onder leiding van Andries Bicker en Cornelis de Graeff gaf echter de

De vieringtoren van de Bavokerk in Haarlem kreeg een open beugelbekroning in hout

voorkeur aan een profaan gebouw, het nieuwe stadshuis in aanbouw. In 1650 ging het voor de kerktoeren gereserveerde geld opeens naar het stadhuis. De toren bleef onafgebouwd.

Aanvullende informatie

In het Amsterdamse archief is hier aanvullende informatie over beschikbaar. Dit blijkt uit de lezing van gemeentelijk bouwhistoricus Gabri van Tussenbroek, die evenals Thomas von der Dunk sprak op het congres *Torenhoge verwachtingen* bij de Rijksdienst. Het bouwhistorische onderzoek dat voorafging aan de restauraties van de grote monumenten heeft geleid tot thematische studiedagen in samenwerking met de Stichting Bouwhistorie Nederland. Waar Von der Dunk nog twijfelt, schrijft Van Tussenbroek de Amsterdamse, gotische toren onomwonden toe aan Van Campen.

Even frappant is de gotische entourage die Arent van 's-Gravesande, een andere classicist, in 1652 realiseert bij de Leidse burcht. Daar waar voldoende historische gegevens voorhanden zijn, blijken bouwcampagnes dikwijls onvoorspelbaar grillig te zijn verlopen. De invloed van de opdrachtgever is in een aantal gevallen doorslaggevend geweest. Eigenlijk zou je van meer situaties willen weten hoe de voorbereidingen zich voltrokken hebben en hoe het politieke krachten spel zich op lokale en grotere schaal heeft afgespeeld.

Het Utrechtse schema

Daarin is Aart Mekking in 1991 in zijn oratie *Het spel met toren en kapel* voorgegaan. Mekking sprak over middeleeuwse torens binnen het territorium van de Utrechtse bisschop. De vraag is of de bisschop zelf direct betrokken is geweest bij het bouwen van

deze torens of dat er een grotere rol dient te worden toebedeeld aan stadsbesturen, hun representanten in de personen van kerkmeesters, of aan lokale potentaten. Twee torens in Friesland bevestigen de centrale invloed. In 1528 kwam er een einde aan de wereldlijke macht van de Utrechtse bisschoppen, maar niet aan het bouwen van torens volgens het Utrechtse schema. Georg Schenck van Toutenburg en Maximiliaan van Egmont, veldheren van Karel V, brengen betwist gebied als Friesland duurzaam onder het centrale gezag. De torenrompen Oldehove in Leeuwarden, waarmee in 1529 begonnen werd, en die bij de kerk van Workum zijn onmiskenbaar Utrechts, met hun twee of drie geledingen en drie nissen, en met een bredere middenpoort in het westen. Net als de Westertoren in Amsterdam zouden de nieuwe kerktorens in de Friese steden opgevat kunnen worden als teken van soevereiniteit binnen de grenzen van het nieuwe territorium.

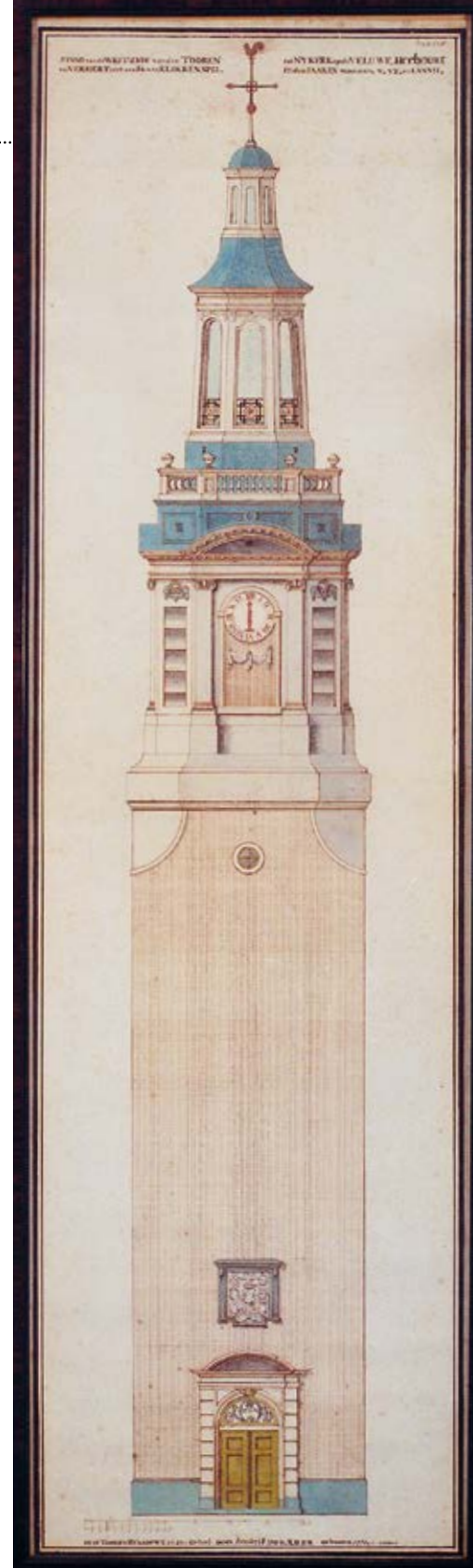
De toren van de kerk van IJsselstein, bij Utrecht, is volgens Von der Dunk in één klap de eerste en

De invloed van de opdrachtgever is doorslaggevend geweest

meest geslaagde uiting van de renaissance in de Noordelijke Nederlanden. Hoewel in stijlzuiverheid een uniek voorbeeld dankzij de rechtstreekse inbreng van Alexander Pasqualini, past deze toch ook in de territoriale Utrechtse traditie. Dit samengaan laat zich verklaren uit de opdrachtgevers, de lokale landsheren Floris en Maximiliaan van Egmont. Zij lieten hun rol verzilveren door Pasqualini, die ze waarschijnlijk in 1530 hebben gecontracteerd tijdens de keizerkroning van Karel V te Bologna. Pas later is het belang van deze scheping onderkend, maar in de tijd zelf zou hij vanuit Nederlands standpunt gezien weinig nieuws ingebracht hebben.

Rococo

Voordat de Bataafse Revolutie en het neoclassicisme hun intrede doen, komt Von der Dunk tot een natuurlijk afronding. De opzet van de nieuwe toren voor de kerk van Nijkerk in 1776 is weinig vernieuwend, maar de vormtaal van de rococo is er op verfijnd niveau in uitgewerkt. In die tijd is het protestantse Israël-ideaal van de tempel van Salomo kennelijk verloren geraakt. Von der Dunk klimt aan het slot van *Toren versus traditie* op de troon van Vitruvius – hoewel die zelf geen torens heeft ontworpen – om diverse Nederlandse torens ‘als lovenswaardig of juist afschrikwekkend voorbeeld’ te kenschetsen. Hoewel Hendrick de Keyser een keur aan Amsterdamse torens heeft ontworpen, krijgt hij toch een onvoldoende in vergelijking met de één eeuw oudere Pasqualini. Vredeman de Vries en nog een aantal

De nieuwe toren voor de kerk van Nijkerk op een tekening uit 1777

anderen gaan vrij consequent de fout in, omdat zij twee in plaats van drie vensters of nissen per zijde tekenen. Het zal menigeen duizelen bij alle criteria waaraan architectuur moet voldoen, maar het is wel een heel erudiet en leerzaam verhaal, vooral vanwege het bredere Europese perspectief. De Keyser komt in de praktijk tot dezelfde conclusie als Thomas von der Dunk: ‘Om een klassieke toren te realiseren moet altijd een fors stuk van de klassieke identiteit ingeleverd worden. Een echt klassieke toren kan eigenlijk niet bestaan. Hij zou met zichzelf in tegenspraak zijn.’ ■

Dirk J. de Vries is senior specialist bouwhistorie bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, d.de.vries@cultureelerfgoed.nl. Begin 2015 verschijnt ‘Toren versus traditie: De worsteling van classicistische architecten met een middeleeuws fenomeen’, Thomas H. von der Dunk, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort & Primavera, Leiden, 290 pag., gebonden, € 39,50, ISBN 978 90 5997 164 6.

FOTO THOMAS VON DER DUNK

De toren van de Sint-Nicolaaskerk in IJsselstein

Johan de Witt-huis passend ingericht

ONTVANGST IN STIJL

De vermaarde raadpensionaris woonde er slechts drie jaar, tot de prinsgezinde schutterij hem lynchte. Toch draagt het Haagse rijksmonument zijn naam: het Johan de Witt-huis. Het huis is opnieuw ingericht, met oude meubels en schilderijen. ERIC DOMELA NIEUWENHUIS

De politieke en ambtelijke top van Nederland gebruikt het Johan de Witt-huis in Den Haag voor bijeenkomsten, ontvangsten en vergaderingen. Vanouds is de binnenkant van het historische gebouw weelderig afgewerkt, maar het ontbrak aan een gepaste inrichting. Het Rijksvastgoedbedrijf verzocht daarom de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed de kamers en zalen aan te kleden met bijpassende meubels en schilderijen. Met de rijke geschiedenis van het gebouw in het achterhoofd stelde de Rijksdienst een samenhangend geheel aan meubilair en kunstwerken voor. Dat alles is enkele eeuwen oud en afkomstig uit de kunst-

collectie van de staat die de dienst beheert.

Na intensief, maar prettig overleg en enkele bezoeken aan het depot, maakten architecten Marleen Greil en Julia Hennig van het Rijksvastgoedbedrijf een keuze. 'De juiste meubels en schilderijen vinden vormde voor ons het sluitstuk van het gereedmaken van dit huis', vertelt Greil. 'Deze elementen bepalen voor een groot deel hoe de ruimtes ervaren worden. Wij zijn erg blij met wat we hebben kunnen uitkiezen.' 'Daarbij hebben wij nauw met de Rijksdienst overlegd over de restauratie en het gebruik van de meubels', voegt Hennig daaraan toe. 'Het mooie is dat de bezoekers van het huis de antieke meubels daadwerkelijk goed kunnen

De Kleine en daarachter de Grote Salon van het Johan de Witt-huis. Het huis is nu ingericht met schilderijen uit de zeventiende en meubilair uit de achttiende eeuw

Het overgrote deel bestaat uit meubels uit de achttiende eeuw

In de vestibule van het Johan de Witt-huis hangt sinds kort een portret van Johan de Witt

De rijksoverheid gebruikt het Johan de Witt-huis uit 1655 voor representatieve bijeenkomsten

FOTOS RIJKSVASTGOEDBEDRIJF, MARLEEN GREIL

gebruiken.' Vijftig voorwerpen heeft de Rijksdienst afgelopen zomer al in het Johan de Witt-huis geplaatst. Nog eens vijftig volgden aan het eind van het jaar. Deze behoeften namelijk meer restauratieve behandeling.

Lynchpartij

Het huis staat midden in Den Haag aan de Kneuterdijk, op een steenworp van zowel Paleis Noordeinde als het Binnenhof. De straat staat bekend om zijn stadspaleizen en anderszins sierlijke huizen. Hoewel het Johan de Witt-huis niet zeer befaamd is, is het wel het huis waarin de beroemde raadpensionaris zijn laatste levensjaren doorbracht. Johan de Witt woonde hier drie jaar, toen hij zijn huis op 20 augustus 1672 verliet om enkele tientallen meters verderop zijn broer Cornelis in de Gevangenpoort te bezoeken. Na de beruchte lynchpartij aan het einde van die middag, waarbij Haagse schutters de broers gruwelijk ombrachten, zijn de twee verminkte liken naar het huis teruggebracht om daar te worden afgelegd.

De voorkant van het gebouw ziet er ongeveer nog uit als in de tijd van Johan de Witt. Wel zijn de ramen in de achttiende eeuw vergroot en is de stoep in dezelfde periode vervangen. Overigens was De Witt niet de bouwheer van het huis. Dat was de uit Dordrecht afkomstige Mattheus Hoeffft. De bouw is in 1655 voltooid. Een ontwerptekening van de stoep uit 1652 wordt op stilistische grond wel aan Pieter Post toegeschreven. Of de bekende bouwmeester daarmee ook de architect van het gehele Johan de Witt-huis is, is vooralsnog niet overtuigend aangetoond. Hoeffft en De Witt kenden elkaar goed. Hoefffts broer Diederick was namelijk getrouwd met De Witts zus Maria. Na het overlijden van De Witt kwam het huis terug in handen van de familie Hoeffft.

Andere bewoners

In 1726 werd de Franse hugenoot André Girardot de Chancourt de nieuwe eigenaar. Hij liet niet alleen de gevel veranderen, maar ook het gebouw aan de achterkant met twee vleugels uitbreiden. Een latere bekende bewoner was kroonprins Alexander, zoon van koning Willem III. De prins overleed in 1884 eenzaam, ongehuwd en kinderloos in het Johan de Witt-huis, aan tyfus. Door zijn dood werd Wilhelmina kroonprinses. In de twintigste eeuw woonde er onder meer een Russische ambassadeur, over wie verteld wordt dat hij beren in de tuin hield. De kunsthandelaar Dorus Hermesen maakte een winkel van het huis. Hij verkocht er zeventiende-eeuwse meesters. Eind jaren dertig was er een Indisch restaurant in gevestigd. In de oorlog eiste de NSB het op, in 1945 werd het gebouw Herstelbank en in 1966 een representatief kantoor van verzekeringsmaatschappij

Utrecht. Ten slotte nam in 1980 het Rijk het huis over.

In het Johan de Witt-huis hoort natuurlijk een portret te hangen van zijn beroemdste bewoner Johan de Witt. Portretten van De Witt uit zijn eigen tijd bevinden zich al sinds decennia in musea. De Rijksdienst had wel een goede kopie uit 1913 van een van die schilderijen, gemaakt door Adolf Levolver. Dit werk komen de bezoekers nu meteen tegen in de vestibule van het huis. Hier staan sinds de zomer ook een fraaie, gietijzeren kapstok met paraplustandaard en een wit geschilderde Lodewijk XIV-halbank, die in stijl mooi aansluit bij de stoep voor het huis. De Kleine Salon naast de vestibule is voorzien van portretten van voormalige bewoners. Daar is ook een eenvoudige, maar mooie commode neergezet en verguld neo-Lodewijk XV-zitmeubilair.

Bijzondere secretaire

Van de ruim honderd voorwerpen die aan het Johan de Witt-huis zijn uitgeleend, bestaat het overgrote deel uit meubels en andere interieuraccessoires uit de achttiende eeuw. Het bijzonderste meubel is ongetwijfeld de secretaire die de stempel draagt van de Franse meubelmaker François Antoine Mondon. Het meubel zit op slot, mag vanwege zijn kwetsbaarheid niet als bureau gebruikt worden, en staat in de balkonkamer op de eerste verdieping. Hier is ook een gesigneerd vogelstuk van Melchior d'Hondecoeter opgehangen, met kippen, hanen en kuikens. In de zitkamer ernaast is nu een klein riviergezicht van Abraham van Beijeren te zien, met een binnenvaartschip met een Hollandse vlag. Tegenover de Van Beijeren hangt een groot gezicht op Rhenen uit 1639 door de Haagse landschapschilder Jan van Goyen. De meeste schilderijen die nu de muren van het Johan de Witt-huis sieren, zijn in de zeventiende eeuw gemaakt.

In vrijwel alle kamers zijn antieke kasten, tafels en stoelen gezet. Bij het kiezen is steeds rekening gehouden met de stijl van elke ruimte. Hierbij moet wel opgemerkt worden dat de meeste kamers stijlelementen uit zowel de zeventiende als de achttiende eeuw bevatten. Zo is er in de zeventiende eeuw een trompe-l'oeil op het balkenplafond van de zitkamer geschilderd en is de schouw daar in de achttiende eeuw gebouwd. Dit rechtvaardigt de combinatie van meubels uit de achttiende met schilderijen uit de zeventiende eeuw. Het is niet mis om daartussen te mogen vergaderen. ☒

Eric Domela Nieuwenhuis is conservator bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, e.domela@cultureelerfgoed.nl.

Nadere informatie: Nathalie Menke, medewerker bruikleenservice, n.menke@cultureelerfgoed.nl en Jacqueline Baaren, beheerder Grafelijke Zalen bij het Rijksvastgoedbedrijf, postbus.rgdgrafelijkezalen@rgd.minbzk.nl.

Ook voorbijgangers vinden de waag van Hellevoetsluis interessant. Met rechts gemeentelijk beheerder Astrid Weber tussen de adviseurs Marion Koelstra en Guido Bogers van de Rijksdienst

Gedurende enkele weken trekken de adviseurs bouwkunde van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed in duo's door het land. Van rijksmonument naar rijksmonument. Zij beoordelen of de subsidie voor het onderhoud ervan goed besteed is. DIRK SNOODIJK

‘Er zitten wat scheuren in de voorgevel’, zegt Guido Bogers. Hij is adviseur bouwkunde bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Met zijn collega Marion Koelstra loopt hij om de boerderij van het echtpaar De Groot heen. Zij geven hun ogen goed de kost. Het is frappant hoe snel ze allerlei afwijkende details ontdekken, zoals scheuren, gebladder en zoutuitbloei. ‘Bouwkundigen weten welke plaatsen problemen kunnen geven. Dus daar kijken we meteen’, zo verklaart Bogers hun haviksblik. ‘En twee zien ook nog eens meer dan één.’ ‘Dit is bijvoorbeeld een plek waar je een scheur kunt verwachten, vlak boven een raam, in de hoek’, voegt Koelstra daaraan toe. ‘Maar er zitten genoeg gevelankers. Het is een mooie boerderij, met die gele ijsselsteentjes en de kalkvoegen.’ Het rieten dak van het woongedeelte loopt sierlijk over in dat van de hogere stal. Het is zo te zien nog niet lang geleden voor de helft met vers riet gedekt. Dit is Molenaarsgraaf, een lintdorp in de Alblasserwaard, niet ver van Dordrecht. Alle huizen staan hier aan de Graafdijk. Voor loopt de Graafstroom, een vaart die in de dertiende eeuw gegraven is. Achter strekken lange, smalle stroken weiland zich uit tussen sloten en rijen knotwilgen. Aan de boenders en de emmers te zien wordt het open washok aan de sloot nog steeds gebruikt. De boerderij is gebouwd in de zeventiende eeuw en tegenwoordig beschermd als rijksmonument.

Twintigduizend euro

Dat is ook de reden dat Bogers en Koelstra hier zijn. Om de boerderij de afgelopen jaren te onderhouden heeft het Rijk het echtpaar twintigduizend euro toegekend. De twee adviseurs zijn hier om te

Subsidie om rijksmonumenten in stand te houden

Goed besteed geld

beoordelen of het geld goed besteed is. 'De stalen stalraampjes vergen wat meer aandacht. Ze beginnen hier en daar wat te roesten', zegt Koelstra. De boer en zijn vrouw wonen er nu veertig jaar. 'We hebben hier steeds met zes kinderen gegeten, dus dat moet passen', zegt mevrouw De Groot in de krappe keuken. Zij ontvangt haar gasten vriendelijk met koffie en biedt ze van een zilveren schaal een keur aan koekjes aan. Meneer De Groot heeft zijn klompen voor de stal deur achtergelaten, en zijn alpinopet afgezet. Zijn blauwe overall heeft hij aangehouden. De boerderij staat er keurig verzorgd bij. Rond het voorste deel benadrukt een rij witte kiezels de grens tussen gevel en grind. Het hout staat goed in de verf. De stal blinkt. Geen spoortje koe valt daar binnen meer te ruiken, zo goed heeft de boerin dit voorjaar geschrobd. De koeien staan nog op het land. Het is bijna winter. Dan komen ze weer binnen. 'We hebben hier altijd een goede boterham kunnen verdienen', vertelt de boerin in de keuken.

Complimenten

'Of de scheuren erger worden kan ik niet zeggen', beantwoordt mevrouw De Groot een vraag van Guido Bogers. 'Maar je hoort het wel kraken als de melkauto langskomt.' De twee adviseurs delen aan de zestigers tal van complimenten uit. Ook adviseren ze hoe het echtpaar het een en ander het beste aan kan pakken. En ze wijzen ze op de mogelijkheid om ook voor het onderhoud van de komende jaren subsidie aan te vragen. Het riet op de andere helft van het dak moet tenslotte ook vernieuwd worden. 'De vorige keer dat we het vervangen, is 35 jaar geleden', vertelt meneer De Groot. 'En dat riet daarvoor heeft er zeventig jaar op gelegen.' Na afloop zet de boer de alpino weer op, schuift zijn voeten in zijn klompen, pakt een zeis en gaat aan de slag op het weiland. Er is nog veel te doen vandaag.

De boerderij in Molenaarsgraaf is een van de 170 rijksmonumenten die nu beoordeeld worden. Dat is een aselechte steekproef. De 170 vormen tien procent

van alle monumenten waar de eigenaars in 2006 en 2007 subsidie voor hebben aangevraagd. De onderhoudsregeling werd toen van kracht. Met het geld helpt het Rijk de eigenaars sober en doelmatig het duurdere onderhoud te bekostigen. De periode van zes jaar waarin zij dit planmatig uitvoeren, is nu voorbij. Het is dus tijd voor een beoordeling. Hebben ze het afgesproken werk gedaan? Alle adviseurs bouwkunde van de Rijksdienst vlechten gedurende enkele weken de bezoeken door hun andere werkzaamheden. Zo krijgt de dienst inzicht hoe de rijksmonumenten erbij staan en of de subsidie haar doel bereikt. Grote tegemoetkomingen verantwoordt alle ontvangers uitgebreid. Maar de steekproef onder kleinere subsidies houdt de administratieve lasten voor eigenaren en overheid laag.

Enigszins treurig

Voor Guido Bogers en Marion Koelstra staat het tweede monument van vandaag zestig kilometer verderop, in Hellevoetsluis. De handels- en oorlogshaven aan het Haringvliet, ten zuiden van Rotterdam,

De boerderij staat er keurig verzorgd bij

werd in de zeventiende eeuw beschermd met een vestingwal. Hier ontschepte Piet Hein in 1629 zijn zilvervloot. En hier werd in 1664 aan de haven een mooie, nieuwe waag gebouwd om de handelsgoederen in te wegen. De haven is tegenwoordig ruim voorzien van jachtjes, maar de vrijstaande waag oogt enigszins treurig. De houten deuren van de drie toegangspoorten zijn gesloten, net als de luiken voor de ramen. De bakstenen gevels vertonen hier en daar wat mankementen.

'De waag staat dan ook al een jaar leeg', vertelt Astrid Weber in de zon aan de haven. Zij beheert het vastgoed van de gemeente en wacht de twee adviseurs voor de deur op. 'Hiervoor zat er een school in. Sindsdien zoeken we een nieuwe bestemming voor het gebouw. Dit is een prachtplek natuurlijk, zo aan de haven.' De gemeente Hellevoetsluis heeft in 2007 15.000 euro toegekend gekregen om de waag van te onderhouden. Maar zij heeft slechts een deel van het geplande onderhoud uitgevoerd, en dus ook niet alle subsidie ontvangen. 'Zonde', zegt Bogers. 'De gemeente heeft bewust gekozen voor minimaal onderhoud en voor uitstel van andere werkzaamheden die nodig zijn. De stad heeft het geld van het Rijk dus laten liggen, terwijl het zo belangrijk is om rijksmonumenten in een goede staat te houden. Vooral als ze even geen functie hebben.'

Gelekt

Weber en Bogers klimmen de verdieping en de zolder op. Bogers tovert een zaklamp tevoorschijn en gaat op onderzoek uit. De spaanplaat tegen de zoldering vertoont hier en daar donkere plekken. 'Hier heeft het gelekt,' zegt hij, 'maar zo te voelen is dat gestopt.' 'We hebben inderdaad de pannen weer goed laten leggen', zegt Astrid Weber. 'Wij zorgen er wel voor dat de waag wind- en waterdicht blijft.' 'Ze pakt het goed aan', vertelt Guido Bogers later. 'Astrid Weber werkt nog niet lang in deze functie bij de gemeente, maar ze doet er alles aan om goede bouwbedrijven aan te trekken. Ze heeft weer een abonnement op de Monumentenwacht genomen. En ze huurt andere bouwkundige expertise in. Binnenkort beginnen ze met noodzakelijke werkzaamheden aan de waag, met geld uit de volgende subsidieronde. Ik vertrouw erop dat het allemaal goed komt.' ☒

Dirk Snoodijk is eindredacteur bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, d.snoodijk@cultureelerfgoed.nl. Nadere informatie: InfoDesk, info@cultureelerfgoed.nl.

Rond de boerderij in Molenaarsgraaf geven Guido Bogers en Marion Koelstra hun ogen goed de kost

Guido Bogers onderzoekt de zolder van de waag

'Bloembollenteelt' bij Lisse van Louis Bron

'Bloemenveiling' in Aalsmeer van Louis Bron

'Boschbouw' in Gelderland van Jan Franken

Met twaalf grote schilderijen liet Nederland in 1935 aan andere landen zien wat het vermocht op het gebied van landbouw.

De kunstwerken waren het belangrijkste onderdeel van het Nederlandse paviljoen op de wereldtentoonstelling in Brussel.

En nu? Wie wil ze lenen? SIMONE VERMAAT & MYRA WANST

Landbouwkunst voor de

De 12

Kleurige bollenvelden in bloei, warm- en koudbloedige paarden, naaldbossen, groente en fruit in houten kratjes, zwartbonte koeien in de Hollandse wei, bloeiende boomgaarden, binnenvaartscheepjes en veel verschillende boerderijen. Dit alles en nog veel meer is te zien op twaalf schilderijen van groot formaat. Al 75 jaar leiden deze kunstwerken een sluimerend bestaan in verschillende Nederlandse depots, tegenwoordig in dat van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Louis Bron, Jan Franken, Chris Lebeau, Hubert Levigne, Arie Luijt en Ype Wenning schilderden er elk twee. Dat deden ze voor het Nederlandse paviljoen op de wereldtentoonstelling van 1935 in Brussel. Chris Lebeau is verreweg de beroemdste van deze zes kunstenaars. Hij staat echter vooral bekend als ontwerper, niet als schilder.

De twaalf schilderijen vormen een zeldzaam ensemble. Een wereldtentoonstelling heeft immers een tijdelijk karakter. Na afloop worden alle paviljoens afgebroken. De Eiffeltoren in Parijs en het Atomium in Brussel zijn twee gunstige uitzonderingen op deze regel. Hun inrichting, meestal voorzien van speciaal voor

de gelegenheid vervaardigde zaken, verdwijnt doorgaans in afvalbakken. Dat alle twaalf doeken bewaard zijn gebleven mag dus bijzonder genoemd worden.

De grootste uit de geschiedenis

Sinds 1851 wordt er om de paar jaar in telkens een ander land een wereldtentoonstelling georganiseerd. Landen tonen elkaar daar in tijdelijke paviljoens hun trots, om de internationale handel te bevorderen. In 2015 is er een in Milaan, van 1 mei tot en met 31 oktober. De Brusselse van 1935 was destijds de grootste uit de geschiedenis, namelijk 125 hectare. Zij vond van 1 mei tot en met 15 november van dat jaar plaats op de Heizel, aan de noordkant van de stad. Het heuvelachtige terrein was ideaal voor een wereldtentoonstelling, omdat er zich ook een groot park en een bos bevonden. De ongelijke ondergrond zorgde in de architectuur van de tijdelijke gebouwen voor creatieve oplossingen en uitgesproken entrees. Er namen 26 landen deel. Elk bouwde een eigen paviljoen. De talentvolle, Haagse architect Dirk Roosenburg ontwierp het Nederlandse.

'Boomgaarden' in Limburg van Hubert Levigne

'Boomteelt' bij Boskoop van Hubert Levigne

'Akkerbouw en Oldenburger warmbloedpaarden' in Groningen van Arie Luijt

'Groenteveiling' in het Westland van Jan Franken

'Roggevelden en kippenteelt' in Noord-Brabant van Chris Lebeau

'Strokarton en aardappelmeel in de veenkolonie' in Drenthe van Chris Lebeau

wereldtentoonstelling van 1935

werken

Bron, Franken, Lebeau,
Levigne, Luijt en Wenning
schilderden er elk twee

Vanwege een beperkt budget gaf de overheid hem de opdracht een 'bescheiden maar verzorgd' gebouw te verwezenlijken. Minister Steenberghe van Economische Zaken schreef in april 1934 aan de Raad van Ministers: 'Nederland zou kunnen volstaan met een klein decoratief officieel paviljoen, bevattende een receptiezaal en inlichtingenbureaux met eenig zorgvuldig samen te stellen expositiemateriaal.' Roosenburg had niet veel tijd, omdat de organisatie relatief laat op gang kwam. In deze crisisjaren had de regering namelijk lang getwijfeld of Nederland dit keer wel deel moest nemen. Desondanks slaagde de architect erin om een modernistisch gebouw neer te zetten dat veel aandacht zou trekken. Het Nederlandse paviljoen was zelfs als eerste van alle landen klaar.

Een gezamenlijk kunstwerk

Roosenburg heeft bovendien een groot aandeel gehad in de inrichting van het paviljoen. Hij had de leiding over de binnenhuisarchitectuur en alle subcommissies werden dan ook geacht nauw met hem te overleggen, zodat de inrichting

een eenheid zou worden. Daarbij speelde de architect een belangrijke rol in het betrekken van kunstenaars voor de verfraaiing van het gebouw. Hij vond samenwerking tussen architectuur en andere kunstvormen belangrijk en zag de presentatie op de wereldtentoonstelling dan ook als een gelegenheid om een gezamenlijk kunstwerk te creëren. De meeste kunstenaars met wie Roosenburg samenwerkte, kende hij uit het Haagse kunstcircuit.

Bron, Franken, Lebeau, Levigne, Luijt en Wenning vervaardigden hun twaalf schilderijen voor de land- en tuinbouwafdeling van het paviljoen. Dit agrarische deel van de presentatie was belangrijk voor ons land, omdat de landbouw toen de Nederlandse economie typeerde. De afdeling had daarom een centrale plaats in het gebouw. In een instructie gaf de Vereniging voor Tentoonstellingsbelangen het doel van de kunstwerken aan: 'De bezoeker zal in de gelegenheid gesteld moeten worden zich eene voorstelling te maken van de voornaamste land- en tuinbouwcentra, zoomede van de veeteelt- en zuiveldistricten.' »

'Bieterijlandschap en koudbloedpaarden' in Zeeland van Arie Luijt

'Vee' in Zuid-Holland van Ype Wenning

'Zuivel' in Zuid-Holland van Ype Wenning

FOTO LIAG ARCHITECTEN, DEN HAAG

Het Nederlandse paviljoen op de werldeftoonftelling van 1935

» Natuurgetrouw

De twaalf werken werden beftouwd als de belangrijkste elementen van de agrarische afdeling. Op een vergadering benadrukte voorzitter Verschuur van het Uitvoerend Comité dat het ‘absoluut noodzakelijk’ was dat de voorftellingen ‘zeer duidelijk, begrijpelijk en natuurgetrouw’ werden. Naar alle waarschijnlijkheid heeft Roosenburg zelf de schilders geselecteerd en hun opdracht gegeven. Bijna alle zes waren lid van schilderkundig genootfchap Pulchri Studio, waar de architect buitengewoon lid van was. Ook was een van hen een goede bekende. Roosenburgs vrouw Annie was namelijk de zus van Arie Luijt.

Roosenburg heeft elke kunstenaar twee onderwerpen toegewezen. Zo schilderde Louis Bron *Bloembollenteelt* bij Lisse en *Bloemenveiling* in Aalsmeer. Jan Franken deed *Boschbouw* in Gelderland en *Groenteveiling* in het Westland. Chris Lebeau kreeg *Roggevelden en kippenteelt* in Noord-Brabant en *Strokarton en aardappelmeel in de veenkolonie* in Drenthe. Hubert Levigne verbeeldde *Boomgaarden* in Limburg en *Boomteelt* bij Boskoop. Arie Luijt maakte *Bieterijlandschap en koudbloedpaarden* in Zeeland en *Akkerbouw en Oldenburger warmbloedpaarden* in Groningen. En Ype Wenning schilderde *Zuivel* en *Vee*, beide in Zuid-Holland.

Exact gelijk

De groep schilderijen vormt duidelijk een geheel. Zo staat de horizon op alle twaalf op dezelfde hoogte, wat erop kan duiden dat deze van tevoren al op de doeken is aangegeven. Voor de grondering lijkt dezelfde verf te zijn gebruikt. Ook is zowel de lijst als het formaat, 200 centimeter breed bij 270 centimeter hoog, van elk werk exact gelijk. Goed is te zien dat ze in een korte tijd gemaakt zijn, want de meeste hebben geen ondertekening of lijken niet uitgewerkt. Misschien zijn ze wel op locatie in Brussel vervaardigd. De nadrukkelijke wens dat de schilderijen ‘zeer duidelijk, begrijpelijk en natuurgetrouw’ werden, verklaart waarschijnlijk hun illustratieve en soms naïeve karakter.

Na de werldeftoonftelling schonk de overheid de kunstwerken

Ze verdienen
een plek
waar ze weer
gezien
kunnen
worden

aan het net geopende Landbouwmuseum in Wageningen. Dat stelde voornamelijk historische voorwerpen tentoon, maar het bestuur was van mening dat hedendaagse schilderkunst en fotografie noodzakelijk waren om het museum aantrekkelijker te maken voor een breder publiek. Bovendien leende het illustratieve karakter van de twaalf stukken zich goed voor de educatieve doelstellingen van het Landbouwmuseum. Eind november 1935 kwamen ze in Wageningen aan. Het museum hing de doeken in verschillende themazalen verspreid door het gebouw. Ze hebben daar ongeveer vijf jaar gehangen, tot het begin van de Tweede Wereldoorlog. Na een brand in 1940 heeft het museum zijn zalen opnieuw ingericht. De landbouwschilderijen zijn toen vermoedelijk niet meer tentoongesteld.

Opnieuw opgeslagen

Het Landbouwmuseum moest in 1962 sluiten wegens een veranderde bestemming van het gebouw. De gehele inventaris werd in 1970 overgedragen aan een nieuw landbouwmuseum, het Nationaal Museum voor Historische Landbouwtechniek, ook in Wageningen. De twaalf kunstwerken pasten helaas minder in de presentatie van dit nieuwe museum en werden opnieuw opgeslagen. Ditmaal in een loods, tussen oude landbouwmachines. Niet ideaal voor schilderijen. Die hebben toen dan ook een tikkeltje te lijden gehad van vocht en kou. In 2005 is ook dit museum gesloten. De collectie is ontmanteld. Op voorspraak van de Erfgoedinspectie kreeg het Rijk de twaalf doeken, in 2008. En zo waren zij, na meer dan zeventig jaar omzwervingen, terug bij hun opdrachtgever.

Het ensemble draagt veel historische informatie. Het vertelt niet alleen het verhaal over de Nederlandse deelname aan de Brusselse werldeftoonftelling van 1935, maar schetst ook een beeld van de agrarische centra in Nederland uit die tijd. Een Nederland dat tachtig jaar later haast onherkenbaar is veranderd, in vergelijking met de enigszins geromantiseerde landschappen op de schilderijen. Waar komen de twaalf werken nou het meest tot hun recht? Ze verdienen een plek waar ze weer gezien kunnen worden. Het Ministerie van Economische Zaken heeft in ieder geval interesse. En het Veenkoloniaal Museum toont momenteel *Strokarton en aardappelmeel in de veenkolonie* van Chris Lebeau op de jubileumftoonftelling *Geïnspireerd door veen*. Nog te zien tot en met 6 april. ☒

Simone Vermaat is onderzoeker bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, s.vermaat@cultureelerfgoed.nl. Wie heeft suggesties of belangftelling voor bruikleen van de twaalf landbouwschilderijen?

Myra Wanst was stagiair bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, mswanst@gmail.com.

FOTO LIAG ARCHITECTEN, DEN HAAG

De agrarische afdeling in het paviljoen, met links een deel van de twaalf landbouwschilderijen

Archeologische kaarten

Van bonte lappendeken naar uniform dekbed

Een archeologische kaart van een gemeente sluit vaak niet goed aan op die van de buurgemeente. Wie ze aan elkaar plakt, ziet een bonte lappendeken. Een richtlijn zal ertoe bijdragen dat toekomstige kaarten meer met elkaar overeenstemmen. JAN VAN DOESBURG

Alle archeologische kaarten van de Nederlandse gemeenten. Die heeft adviesbureau RAAP in de afgelopen tijd verzameld. Dit deed het bureau in opdracht van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Hierdoor beschikt de dienst nu over 1600 van deze digitale kaarten, en over de bijbehorende documentatie. Momenteel worden ze aan elkaar gepast tot een landsdekkend geheel. Deze grote landkaart publiceert de Rijksdienst in februari op www.archeologieinnederland.nl.

De gemeentelijke kaarten vormen samen een bonte lappendeken van kleurvlakken en lijnen. Ze sluiten vaak niet goed op elkaar aan. Daarnaast komen er op sommige kaarten elementen voor die op aansluitende kaarten ontbreken. Dat is niet handig voor wie over gemeentegrenzen heen wil kijken. De oorzaak van de variatie is dat de kaartenmakers diverse informatiebronnen hebben gebruikt en uiteenlopende methoden en schaalniveaus hebben gehanteerd. Vooral in provincies waar de kaarten door veel verschillende makers zijn geproduceerd, is de afwisseling groot. Deze variatie is eerder onderwerp van debat geweest in de Tweede Kamer. De publicatie van de landsdekkende kaart is voor de Rijksdienst een eerste stap om de gemeentelijke kaarten beter op elkaar aan te laten sluiten.

400 gemeenten

Nederland telt momenteel iets meer dan vierhonderd gemeenten. Zij zijn het eerste aanspreekpunt voor mensen die te maken krijgen met de archeologie. In lijn met de Wet op de archeologische monumentenzorg hebben de gemeenten

Aan elkaar geplakte archeologische kaarten van de gemeenten rond Gouda vormen nu nog een lappendeken

de afgelopen jaren geformuleerd hoe zij omgaan met archeologische resten binnen hun grenzen. Veel gemeenten hebben daarbij een nieuwe kaart laten maken waarop staat waar zich belangwekkende sporen in de grond bevinden en waar archeologen die verwachten. Soms zijn die gegevens gecombineerd met historische gebouwen, historisch groen en historisch-geografische elementen als oude dijken, wegen en sloten. Enkele gemeenten bedienen zich van al bestaande, maar verouderde, provinciale Archeologische Monumentenkaarten of van de landelijke Indicatieve Kaart Archeologische Waarden. Die laatste heeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed eerder gemaakt.

Een landsdekkende 'lappendeken' publiceren is natuurlijk niet genoeg. De Rijksdienst analyseert daarom de methoden en informatiebronnen die de kaartenmakers bij de vervaardiging hebben gehanteerd. Ook deze analyse zal op www.archeologieinnederland.nl in te zien zijn. Aan de hand van de resultaten gaat de Rijksdienst met de gemeenten en de kaartenmakers in overleg over de vraag of er behoefte is aan een richtlijn voor het maken van archeologische en andere cultuurhistorische kaarten. Deze richtlijn zal ertoe bijdragen dat de gemeentelijke archeologische kaarten minder een bonte lappendeken vormen, om in deze beeldspraak te blijven, meer een uniform dekbed worden. ■

Jan van Doesburg is onderzoeker middeleeuwen en vroegmoderne tijd en projectleider Waardenkaart in Veelvoud bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, j.van.doesburg@cultureelerfgoed.nl

Twee historische plafondschilderingen

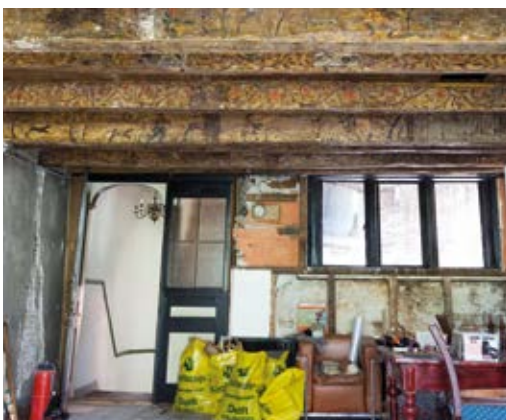
KLEREN DATEREN

De kleren maken de man. En de datering. Zo blijkt uit twee versierde plafonds, die recent in Delft en Zwolle ontdekt werden. De kleding van de afgebeelde mensen geeft vrij precies aan wanneer deze zolderingen beschilderd zijn.

ELOY KOLDEWEIJ

De Delftse decoratie bevindt zich in een achterkamer van een rijksmonumentaal huis aan de Oude Delft

De balken in Delft zijn versierd met ranken, bloemen, fruit, jagers, wapens, honden en een door hen opgejaagd hert en zwijn

In het afgelopen jaar kwam zowel in Delft als in Zwolle een eeuwenoud beschilderd plafond tevoorschijn. Beide zaten verborgen boven latere plafonds en afwerklagen. De Delftse decoratie bevindt zich in een achterkamer op de eerste verdieping van een rijksmonumentaal huis, Oude Delft 68. Zij ging onder nieuwere verf schuil en kwam geheel onverwacht aan het licht toen de eigenaar van het pand de overschildering van de balken verwijderde. Hij zag opeens ranken met bloemen en fruit opduiken. En twee balken bleken versierd te zijn met jagers, wapens, honden en een door hen opgejaagd hert en zwijn. De voorstelling is verrassend gaaf en hoog van kwaliteit. De kostuums zijn zeer precies weergegeven. Zo gedetailleerd zelfs dat de versiering op basis hiervan nauwkeurig gedateerd kan worden. Kunsthistoricus Irene Groeneweg is gespecialiseerd in de Nederlandse kostuumgeschiedenis. Zij dateert de kostuums van deze mannen van verf met zekerheid in het tijdvak 1610-1620. Een van de spontaan geschilderde jagers valt door zijn traditionele kleding als boer te identificeren. Hij draagt een enkellange broek, die in de zeventiende eeuw karakteristiek was voor zijn stand. Het model van zijn jas is nog naar de mode van de zestiende eeuw, met een lijf met een aangeplooid, lange schoot en korte mouwen. De jager in het midden van dezelfde balk heeft Groeneweg door zijn modieuze, knielange

broek en opvallend groot gestrikte kousenbanden getypeerd als jongeman.

Korte pofbroek

De man rechts is gekleed in een korte pofbroek naar zestiende-eeuws model. Wat oudere heren uit de hoge kringen droegen dergelijke broeken nog tot omstreeks 1625. Ook zijn kruisgewijs gedragen kousenbanden zijn wat conservatief. De jongeman en de oudere heer hebben elk een modern, nauwsluitend hesje aan, een zogenaamde wambuis. Bovendien hebben de twee een karakteristieke officierssjerp om. Hoewel schoeisel omstreeks 1600 voor het eerst een hak kreeg, heeft de schilder alle jagers afgebeeld met platte instapschoenen. Dat is bij het jagen wel zo comfortabel. De versierde balken heeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed bij een eerder onderzoek dendrochronologisch gedateerd op 1544. Dat jaar strookt met verschillende andere bouwsporen in het huis.

Oudere heren droegen dergelijke broeken nog tot omstreeks 1625

Een van de geschilderde jagers in Delft is een boer, met een jas naar de mode uit de zestiende en een broek uit de zeventiende eeuw

De beschrijving dateert dus van enkele generaties later. Weliswaar zijn er elders in het land enkele soortgelijke jachtaferelen op plafonds gevonden, maar geen van deze kon zo precies gedateerd worden. Bovendien zijn die andere decoraties beduidend grover geschilderd.

De late middeleeuwen

Minstens zo bijzonder is de plafondschildering die in het huis Melkmarkt 10 in Zwolle tevoorschijn is gekomen. De zandstenen voorgevel en het houtwerk van dit gebouw dateren van omstreeks 1474, dus nog uit de late middeleeuwen. Dat wijst bouwhistorisch onderzoek van de Rijksdienst uit. Het pand behoorde destijds tot de rijkste huizen van de stad. De beschilderde houten zoldering bevindt zich in de voormalige achterkamer op de begane grond en kwam tijdens een verbouwing in het zicht. Dit was niet onverwacht, want het bestaan van de versiering was bekend door enkele wazige detailfoto's uit 1919. In dat jaar is zij kort zichtbaar geweest toen er een verlaagd plafond verwijderd was. Weliswaar geven die foto's een redelijke indicatie, maar de rijkdom wordt nu pas duidelijk. De voorstelling is omvangrijk, bont gekleurd en gotisch van stijl, en sluit geheel aan bij de kwaliteit van de gevel.

Deze weelderige zoldering toont bloemen, ranken en kelken. Uit grote bloemkelken ontspruiten verschillende mensen en dieren. Enkele personen hebben kleding aan die in twee kleuren gedeeld is. Deze zogeheten mi-parti kleren werden veel in de middeleeuwen gedragen. Een van de afgebeelde dames met mi-parti kleding draagt een opmerkelijk hoog hoofddeksel. Dergelijke hooggepunte mutsen waren tegen 1460 zeer modieus. Na 1485

MEER JACHTSCÈNES?

Jachtscènes zijn niet veel op balken afgebeeld, zoals in Delft. Vergelijkbare taferelen zijn te zien op plafonds in:

- Zwolle: Nieuwstraat 33.
- Heusden: Breestraat 25.
- Leeuwarden: Droevendal 1.
- Amsterdam: Warmoesstraat 104.
- Den Bosch: Hinthamerstraat 89-91.

Wie kent er in Nederland nog een andere jacht op balken? Laat het de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed weten: Eloy Koldewij, e.koldewij@cultureelerfgoed.nl.

werden ze volgens Irene Groeneweg niet meer gedragen, simpelweg omdat ze toen uit de mode waren. Door de datering van dit laat-middeleeuwse hoofddeksel blijkt de plafondschildering van dit opmerkelijke rijksmonument dus tot de bouwphase van rond 1474 te behoren.

Cultuurhistorisch belang

Het is bijzonder dat beide eeuwenoude beschilderingen in Zwolle en Delft op basis van de afgebeelde kostuums vrij exact gedateerd kunnen worden. Het cultuurhistorische belang van de voorstellingen neemt hierdoor sterk toe. Dat is vooral het geval omdat er in maar weinig burgerlijke huizen uit beide tijdvakken 1470-1485 en 1610-1620 interieurschilderingen overgebleven zijn. Enkele jaren geleden hebben de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie alle geschilderde interieurdecoraties van Nederland geïnventariseerd. Daardoor valt nu met zekerheid vast te stellen dat deze plafonds in Zwolle en Delft

uniek zijn. Interieurschilderingen van deze oudheid zijn nauwelijks overgeleverd.

Het is dan ook op zijn plaats om zorgvuldig met dit bijzondere erfgoed om te gaan, om het te documenteren en te restaureren. Bij onverwachte vondsten is het vaak lastig om de verbouwing hierop aan te passen en om de benodigde financiële middelen te vinden. De eigenaar van de Delftse jachtscène is op zoek naar geld om zijn zoldering op een verantwoorde manier te kunnen laten conserveren. Dit geldt niet voor de ontspruitende mensen in Zwolle. Ook al is elders in het land een soortgelijk exemplaar niet te vinden, inmiddels is deze middeleeuwse schildering helaas door een 21ste-eeuws verlaagd plafond weer aan het zicht onttrokken. ■

Eloy Koldewij is senior specialist interieur bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, e.koldewij@cultureelerfgoed.nl. Met dank aan Irene Groeneweg.

Zie ook de vijftien aandachtspunten van de 'Checklist bij de onverwachte ontdekking van een schildering' op www.monumenten.nl.

De plafondschildering in een huis aan de Melkmarkt in Zwolle dateert van omstreeks 1474

De weelderige zoldering in Zwolle toont bloemen, ranken en kelken, waaruit mensen en dieren ontspruiten

Een in Zwolle afgebeelde dame met mi-parti kleding draagt een hooggepunte muts, die tegen 1460 zeer modieus was

DOORSLAGGEVEND

Gewapende soldaten te paard, een mensenmassa in oriëntaalse gewaden en een groep treurende vrouwen hebben zich verzameld om de kruisiging van Christus bij te wonen. De tekening is kleiner dan een A4'tje, maar verbazingwekkend verfijnd en gedetailleerd. Met zekerheid is zij in de eerste helft van de vijftiende eeuw in de werkplaats van Jan van Eyck gemaakt. Dat bleek in 2012 uit onderzoek van het Rijksmuseum en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed naar de stilistische en materiaaltechnische kenmerken. Enkele essays omtrent de toeschrijving verschijnen komend voorjaar als wetenschappelijke publicatie in de reeks Boijmans Studies. Met behulp van geavanceerde technieken hebben de onderzoekers aangetoond dat de kunstenaar met goud- en zilverstift op speciaal geprepareerd papier tekende. De samenstelling daarvan komt overeen met die van een andere voorstudie van Van Eyck. Tijdens zijn leven was Jan van Eyck de beroemdste schilder van Europa. Het toeschrijven aan zijn atelier maakt de *Kruisiging van Christus* tot een van de grootste ontdekkingen van vroege tekenkunst. In 1971 kocht een Groningse verzamelaar het werk voor tien gulden op een boedelveiling. Hij probeerde erkenning te krijgen dat het uit de vijftiende eeuw stamt, maar tot aan het doorslaggevende onderzoek is de tekening als een latere kopie afgedaan. Afgelopen jaar heeft Museum Boijmans Van Beuningen in Rotterdam het kunstwerk voor enkele tonnen verworven. ✕

BIRGIT REISSLAND, onderzoeker bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, b.reissland@cultureel.erfgoed.nl.

Op enkele kleuraccenten na is de technische school Patrimonium een en al kaal beton. Het Amsterdamse rijksmonument uit 1956 is van latere overschilderingen ontdaan en tooit zich nu als vanouds in vijftig tinten grijs. ANNEFLOOR SCHLOTTER

De jury vindt de renovatie zeer respectvol gedaan. Het zeer grondige kleurenonderzoek en het vervolgens waar mogelijk herstellen van de oorspronkelijke kleurstelling voegen veel waarde en karakter toe aan deze renovatie. Het gebouw is duurzaam gered en de renovatie heeft een voorbeeldfunctie: hoe je door goed opdrachtgeverschap van een verkommerd gebouw weer een school maakt die gekend en gewaardeerd wordt.'

Aldus de jury van de Gulden Feniks 2014. De onafhankelijke stichting Nationaal Renovatie Platform reikte de prijs een paar maanden geleden uit aan de mensen achter de renovatie van het Patrimonium in Amsterdam.

Ter bevordering van duurzaam gebruik van de omgeving kent deze stichting de Gulden Feniks ieder jaar toe aan de beste renovaties en transformaties van het land. Volgens het Platform is dit de Oscar van de Nederlandse bouwwereld. De Feniks was al de tweede prijs voor het Patrimonium. In 2013 is het gebouw namelijk eerder bekroond, met de gemeentelijke Geurt Brinkgreve Bokaal, als beste initiatief op het gebied van herontwikkeling of renovatie van erfgoed in Amsterdam. Het resultaat is een voorbeeld voor andere naoorlogse scholen.

Ruwbouw met reliëfs

De Eerste Christelijke Technische School Patrimonium is gebouwd in 1956 en staat op de hoek van de Wibautstraat en de Vrolikstraat. Op de begane grond bevonden zich de zwaardere werkplaatsen, zoals die voor smederij, plaatwerk en automontage. Het is een ontwerp van architect Ben Ingwersen en een bijzondere prestatie in de betontechniek. Al tijdens de ruwbouw zijn er reliëfs van kunstenaar Harry op de Laak in het beton meegegoten. Die beelden ambacht en

Het pure beton van het Patrimonium

VIJFTIG TINTEN

De 'Betonmolenman' is weer van kaal beton, zoals oorspronkelijk

FOTO ANNEFLOOR SCHLOTTER

De deuren van de school hebben hun originele kleuren terug

OVER DE AUTEUR

Anneflood Schlotter volgde de vijfjarige postacademische opleiding tot restaurator van historische binnenruimten bij de Stichting Restauratie Atelier Limburg. Voor haar stage bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed werd ze in 2008 geplaatst bij Wessel de Jonge Architecten. Zij kreeg opdracht om kleuronderzoek in het Patrimonium te verrichten en de kunstwerken van Harry op de Laak te onderzoeken. Als zelfstandig restaurator heeft Schlotter in 2012 hier het terugbrengen van de originele kleuren begeleid en in samenwerking met collega Bruno Raida de betonreliëfs behandeld.

In het Patrimonium uit 1956 huist tegenwoordig het Cygnus Gymnasium

GRIJS

Met afbijtmiddel en droogijstralen is alle verf van het beton verwijderd

techniek uit, zoals hijskranen en betonmolens. Zowel deze symbioses van kunst en architectuur als architectonische citaten van Le Corbusier maken de school typerend voor de vooruitstrevende periode van wederopbouw na de Tweede Wereldoorlog.

In 2008 vroeg de Amarantis Onderwijsgroep aan Wessel de Jonge Architecten om de gevel te isoleren. Het jaar daarvoor had de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed het gebouw voorgedragen als rijksmonument. Daarom pakte De Jonge de renovatie cultuurhistorisch verantwoord aan. Hij liet eerst de bouwgeschiedenis, de kleuren en de kunstwerken onderzoeken. In 2009 is de school als rijksmonument beschermd.

Kleuronderzoek

Tussen al het kale, grijze beton spelen enkele geschilderde onderdelen een verfijnde rol. Het kleuronderzoek richtte zich op de ramen, deuren, wanden, stalen hekwerken, pijpleidingen, plafonds en kasten. Deze waren in de loop der tijd meerdere malen overgeschilderd, waardoor het oorspronkelijke architectonische concept was vervormd. Om de historische kleuren te achterhalen is er, begeleid door de Rijksdienst, uitgebreid onderzoek verricht in archieven, in laboratoria en op locatie.

Het belang van deze combinatie van methoden bleek onder andere toen er in het Nederlands Architectuurinstituut een krantenartikel uit de jaren vijftig werd gevonden. Hierin stond vermeld dat de stalen klepramen van de school geel of rood waren. Onderzoek naar de pigmenten op de ramen liet echter zien dat dit gele en rode grondverf was, waar later een grijze afwerking overheen is gezet. Blijkbaar was de journalist komen kijken toen de school nog niet helemaal af was.

De kleurenpuzzel compleet

Hoewel bijna alle originele deuren zijn vervangen, is het gelukt hun kleuren nauwkeurig te achterhalen. In het Nederlands Architectuurinstituut bevindt zich namelijk een lijst van deurnummers met kleuraanduidingen en kleurcodes. Verder zoeken leverde een plattegrond op van de brandweer met dezelfde deurnummers. Hieruit bleek dat de kleuren gekoppeld waren aan de verschillende vakken die in de schoollokalen werden gegeven. De kleurenpuzzel kon compleet gemaakt worden toen een oud-medewerker van verfproducent Sikkens de kleurcodes herkende.

Ze komen uit het stalenboek *Doelmatige toepassing* van de Bond van Nederlandse Schilderspatroons. Dat had architect Ingwersen blijkbaar gebruikt bij het bepalen van zijn kleurenpalet van de school. Voorts werd duidelijk dat de kleuren van de muren ook uit dit boek kwamen. Speciaal voor de renovatie heeft Sikkens de oorspronkelijke, volle, ronde kleuren opnieuw gemengd. Het gaat om zestien kleuren voor de deuren, zes voor de wanden en acht voor kasten. Wonder boven wonder stonden deze kasten nog in de lokalen. Twee ervan waren aan de binnenkant nooit overgeschilderd.

Geen verf is ook kleur

Uit oude foto's, artikelen, het bestek en het gebouw zelf valt af te leiden dat al het beton van het Patrimonium in 1956 kaal was. In verschillende tinten grijs en verschillend van structuur. Inmiddels echter was bijna ieder betonnen vlak voorzien van meerdere verflagen. Ook de houten puilen waren bedekt met verf of dikke lagen blanke lak, waardoor de prachtige vlam van het Amerikaanse grenen niet meer tot uiting kwam. Door opsplitsing van Amarantis vertrok de school in 2009 uit het gebouw. Vervolgens bleek het nieuwe Cygnus Gymnasium belangstelling te hebben. Uitbreiding van de renovatie behoorde nu tot de mogelijkheden en zo konden ook de kunstwerken en het beton gerestaureerd worden. In overleg met de Rijksdienst is met specifiek afbijtmiddel en droogijstralen nagenoeg alle verf schadeloos van het beton en de puilen verwijderd. Op het hout is blanke lak aangebracht die past bij de jaren vijftig.

De betonreliëfs waren ook allemaal beschilderd. Kunstenaar Harry op de Laak vertelde, voordat hij in 2012 op 86-jarige leeftijd overleed, dat hij dat maar een bonte kermis vond. Op drie na hoorden ze namelijk onbeschilderd te zijn. Hier moest het strijklicht zijn werk doen. Buiten bij de fietsenstalling is de 'Betonmolenman' ontdaan van zijn verweerde verfresten. Het gymnasium nam de school in 2013 in gebruik en hoopt de financiën bijeen te krijgen om ook de andere kunstwerken weer kaal te maken. Kleuronderzoek loont. ■

Anneflood Schlotter is zelfstandig restaurator en onderzoeker van historische interieurs en exterieurs, annefloorschlotter@gmail.com.

Nadere informatie: Mariël Polman, specialist kleur en schilderijen bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, m.polman@cultureelerfgoed.nl.

Een onderzoeker aan het werk met historische faience

Glazuur wijst op herkomst

In de zeventiende eeuw werd de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden een belangrijke producent van faience, met name Delft. Faience is aardewerk dat wit geglaazuurd wordt om het op Aziatisch porselein te laten lijken, zoals Delfts blauw. Voor die tijd importeerde ons land dit serviesgoed op grote schaal uit Zuid-Europa. Ongedecoreerde, dus geheel witte borden, kommen en dergelijke die in verschillende Europese centra geproduceerd zijn, vallen niet altijd gemakkelijk van elkaar te onderscheiden. Een correcte determinatie is echter van groot belang om vragen over culturele en sociaal-economische uitwisselingspatronen te kunnen beantwoorden.

Daarom heeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed met het Gemeentemuseum Den Haag, archeologen en studenten onderzocht of de herkomst is te bepalen aan de hand van de chemische samenstelling van het glazuur. Hieruit bleek een duidelijk verschil tussen Frans en Nederlands, en waarschijnlijk ook Italiaans keramiek. Vervolgens hebben de onderzoekers hun aandacht verlegd naar gedecoreerd, geïmporteerd aardewerk uit de vroege zeventiende eeuw. Zo leveren zij een bijdrage aan een handboek over het determineren van Franse en Italiaanse faience. De uitkomsten van het onderzoek hebben al betere herkomstbepalingen opgeleverd. ☒

Kano's in het Huis van Hilde

Tussen het station van Castricum en de duinen gaat op 15 januari het Huis van Hilde open. In dit nieuwe archeologische centrum van Noord-Holland bewaart en toont de provincie haar vondsten. Tot de topstukken rekt zij de restanten van twee prehistorische boomstamkano's. Beide vaartuigen zijn van een uitgeholde eik gemaakt. De ene kano stamt uit 3300 voor onze jaartelling en is in 2007 bij graafwerkzaamheden in de Wieringermeer ontdekt, toen daar natuurgebied werd aangelegd. De andere is vier jaar daarvoor gevonden bij het graven van een tunnel in Uitgeest. Deze kano is rond 620 voor Christus vervaardigd. De duizenden jaren onder de grond maakten de kano's broos. Daarom heeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed ze in opdracht van de provincie geconserveerd en gerestaureerd. De Rijksdienst is hierin gespecialiseerd. Ook de feitelijke opgraving van de vaartuigen vond bij de dienst plaats, want ze zijn in een ijzeren bekisting met de omringende grond binnengebracht. Hun nieuwe onderkomen is vernoemd naar een skelet, dat in 1995 in Castricum is gevonden en de naam Hilde kreeg. ☒

De twee prehistorische kano's in het Huis van Hilde zijn in de afgelopen jaren geconserveerd

De Heemraadssingel in Rotterdam maakt nu deel uit van een beschermd stadsgezicht

3 delen Rotterdam beschermd

Op 5 november zijn in Rotterdam drie stadsgezichten beschermd. Directeur Cees van 't Veen van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed overhandigde op die dag de aanwijzingsbesluiten aan de Rotterdamse wethouder van Cultuur Adriaan Visser. De Heemraadssingel-Matheneserlaan, de wijken Bergpolder en Blijdorp, en zeven singels van het zogenoemde Waterproject hebben nu deze status. De drie aan elkaar grenzende stadsdelen zijn in de periode van 1850 tot 1940 ontworpen. Ze hebben ook een andere gemeenschappelijke component. Voor alle drie geldt namelijk dat groen en water er van grote betekenis zijn. Wethouder Visser is blij met de aanwijzingen: 'We zien een groeiende belangstelling voor de geschiedenis van de stad en vinden het steeds belangrijker zorgvuldig met ons erfgoed om te gaan. De aanwijzing van deze stadsgezichten hoort daarbij.' Al eerder zijn in Rotterdam Delfshaven, het Noordereiland, Vreewijk, Kralingen en het Scheepvaartkwartier aangewezen als beschermd stadsgezicht. Bij verdere ontwikkeling van een beschermd gezicht is de cultuurhistorische betekenis uitgangspunt. De feitelijke bescherming is vastgelegd in het bestemmingsplan van de gemeente. Erfgoedzorg en ruimtelijke ordening worden zo met elkaar verbonden. Nadere informatie over deze gezichten: www.cultureelerfgoed.nl. ☒

Voorkom verwaarloosde rijksmonumenten

Wacht niet te lang

Verwaarlozing kan tot ernstige schade leiden. Het afgebeelde monument komt niet voor in het artikel

Wat te doen met rijksmonumenten met kapotte ruiten, goten of daken, waardoor weer en wind vrij spel hebben? Gemeenten zijn bevoegd om op te treden tegen verwaarlozing. Maar het is wel verstandig om daar niet te lang mee te wachten. MARIJN HEIJERS & RUBEN ABELING

De eigenaar van een bepaald rijksmonument overtrad de wet door het voortbestaan van het gebouw in gevaar te brengen. Dat oordeelde in augustus de hoogste bestuursrechter van Nederland, de Raad van State. Het pand was zodanig verwaarloosd dat onder meer het dak vol met gaten zat. Met een zogenoemde 'last onder dwangsom', een financieel pressiemiddel, wilde de gemeente de eigenaar ertoe aanzetten het pand weer wind- en waterdicht te maken. Deze stelde echter onvoldoende geld te hebben voor het noodzakelijke onderhoud. Maar een eigenaar mag zijn monument niet in gevaar brengen, ongeacht zijn financiële situatie, aldus de rechter. Rijksmonumenten zijn het behouden waard. Daarom zijn ze beschermd. Het is verboden om een rijksmonument zonder vergunning te slopen, te verstoren, te verplaatsen of te wijzigen. Bovendien is het niet toegestaan om een rijksmonument te herstellen, te gebruiken of te laten gebruiken op een manier die het ontsiert of in gevaar brengt. In de jurisprudentie is bepaald dat zowel passief als actief verwaarlozen onder dit verbod valt. Het is dus strafbaar om kapotte ruiten, goten en daken niet te herstellen, en om ramen en deuren langdurig open te laten staan, waardoor het ongehinderd in kan regenen. Ook moeten eigenaren van rijksmonumenten hun goten en regenpijpen goed laten functioneren om

waterschade te voorkomen. Als zij onvoldoende maatregelen nemen om hun pand tegen weer en wind te beschermen, is de gemeente dus gerechtigd om handhavend op te treden. Dit gebeurt dan ook met enige regelmaat.

Anders dan verwacht

De zaak bij de Raad van State verliep echter anders dan verwacht. De eigenaar maakte het namelijk aannemelijk dat het niet mogelijk was om slechts de opgelegde maatregelen te nemen. Het herstel zou pas effectief zijn als het gehele gebouw aangepakt werd. De rechter kwam tot het oordeel dat de opgelegde last van de gemeente niet aansloot op de motivering in het besluit tot handhaving. Daarom vernietigde de Raad het besluit van de gemeente.

Uit deze uitspraak volgt dat een gemeente in de last onder dwangsom of bestuursdwang moet omschrijven welke specifieke maatregelen een eigenaar moet nemen om het gevaar voor het voortbestaan van zijn rijksmonument te stoppen. De gemeente zal dat van geval tot geval moeten beoordelen. Maatregelen die het monument slechts tijdelijk beschermen, zoals een zeil spannen, zullen doorgaans niet volstaan, maar duidelijk is wel dat algehele restauratie niet kan worden afgedwongen. Daarom is het ook van belang dat gemeenten tijdig ingrijpen. Op die manier is een eigenaar nog in staat om op betrekkelijk eenvoudige manier maatregelen te nemen, zonder dat het hele monument hoeft te worden aangepakt. ■

Marijn Heijers is beleidsjurist bij de directie Erfgoed en Kunsten van het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap en Ruben Abeling is jurist bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, m.a.heijers@minocw.nl & r.abeling@cultureelerfgoed.nl.

Nadere informatie: InfoDesk, info@cultureelerfgoed.nl.

Jurisprudentie: uitspraken van de afdeling bestuursrechtspraak van de Raad van State van 1 februari 2012, zaaknummer 20101486/1/A2 en van 20 augustus 2014, zaaknummer 201308200/1/A1.

De kunst van Armando oogt sterk op Oud-Amelisweerd. Om als gastheer voor het museum te kunnen dienen is het landhuis voorbeeldig ingericht. Het historische behang heeft daarbij bijzondere aandacht gekregen.

MARCELINE DOLFIN & ELOY KOLDEWEIJ

De grote Armando-sculpturen in de 'Chinese salon' contrasteren fraai met het historische Chinese behang

An het koetshuis wordt nog hard gewerkt op dit moment. Maar het hoofdhuis was er afgelopen voorjaar al klaar voor. Toen opende prinses Beatrix bij Bunnik het nieuwe Museum Oud-Amelisweerd. De voordeur en de luiken van het statige buitenhuis uit de achttiende eeuw gingen open. Iedereen kan nu niet alleen dit bijzondere rijksmonument bewonderen, maar ook de moderne kunst die er is opgesteld. Het uit Amersfoort afkomstige Armando Museum heeft, na de noodlottige brand in 2007, op Oud-Amelisweerd namelijk een nieuw onderkomen gevonden.

Op het eerste gezicht lijkt het een onwaarschijnlijke relatie, het voornamelijk zomerverblijf van baron Gerard Godard Taets van Amerongen uit 1770 en het soms rauwe werk van beeldend kunstenaar Armando. Maar er is een meer dan geslaagde verbintenis ontstaan. Voordat het zover kon komen, stroomde er echter heel wat water door de Kromme Rijn. Bij vrijwel alle aspecten van de restauratie en herinrichting is de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed betrokken geweest. De Rijksdienst heeft eerst in nauwe samenspraak met de gemeente de cultuurhistorische waarde van deze buitenplaats in kaart gebracht. De bijzondere karakteristieken

zijn benoemd, waarmee bekend werd met welke elementen men voorzichtig om hoorde te gaan. Vervolgens heeft de dienst vanuit verschillende specialismen geadviseerd op het gebied van restauratie, klimaatbeheersing, interieur en tuin- en parklandschap.

Een aantrekkelijk decor

Na 170 jaar door verscheidene adellijke families bewoond geweest te zijn, is Oud-Amelisweerd sinds 1951 in bezit van de gemeente Utrecht. Samen met de buitenplaatsen Nieuw-Amelisweerd en Rhijnauwen vormt het landgoed aan de rand van de stad Utrecht een aantrekkelijk cultuurhistorisch decor voor talloze wandelaars. De drie buitenhuizen bevinden zich met hun aanzienlijke, aaneengesloten parken aan de meanderende Kromme Rijn. De laatste particuliere bewoners verlieten Oud-Amelisweerd in 1989. Het huis kwam toen in beheer bij het Centraal Museum, dat het enige tijd openstelde voor rondleidingen, evenementen en tentoonstellingen. Daarna werd het stil. Wie in die dagen door de vertrekken dwaalde, werd getroffen door de dromerige sfeer. De tijd leek er stil te staan. In 2009 liet de gemeente Utrecht Oud-Amelisweerd restaureren. Dat was noodzakelijk om verval te

voorkomen, ook al was er op dat moment nog geen duidelijk beeld van een nieuwe functie voor het gebouw. De werkzaamheden onder leiding van

ARMANDO

Armando is geboren als Herman van Dodeweerd. De schrijver en dichter was in de jaren zestig chef kunst bij weekblad de Haagse Post. In de jaren zeventig en tachtig werd hij beroemd als bang mannetje in de absurde televisieserie Herenleed. Een opmerkelijke transformatie, want al sinds 1949 is de krachtig gebouwde Armando een woeste schilder en beeldhouwer. In zijn rauwe kunst keren telkens de bossen bij Amersfoort terug. Die zag hij als tiener in de Tweede Wereldoorlog. Bij alle oorlogsgruwelen grepen de bomen tot zijn verbazing niet in. Hij beschouwt ze daarom als schuldig landschap. In 1998 opende in de Elleboogkerk in Amersfoort het Armando Museum. Dat werd in 2007 door brand verwoest, waarbij ook een deel van Armando's werk verloren ging. De stukken die konden worden gered zijn nu op Oud-Amelisweerd tentoongesteld. Armando is 85 jaar.

Museum Oud-Amelisweerd

ARMANDO'S BUITENHUIS

met snippers papier en kleine stukjes verf konden werken maakte deze ontdekkingstocht enorm spannend. Speciale aandacht is er uitgegaan naar de restauratie van het Chinese behang. Het papier met vogels en bloemen in de ene ruimte, de 'vogeltjeskamer', was al in 1998 geconserveerd. Het behang met een drakenbootrace en een jachtscène in het andere vertrek, de 'Chinese salon', was nooit eerder behandeld. Toen de specialisten van restauratie-atelier XL-papier dit van de muur namen, kwam er iets verrassends tevoorschijn. De wanden achter het Chinese behang bleken afgewerkt te zijn met een groen geschilderd, linnen doek.

Drie verschijningsvormen

Dit behangsel met geschilderde trompe-l'oeil-lijsten is onderzocht door studenten van de Universiteit van Amsterdam en door Ige Verslype. Deze restaurator van het Rijksmuseum is verbonden aan From Isolation to Coherence, een groot onderzoeksproject dat zich richt op Nederlandse geschilderde kamers uit de zeventiende en achttiende eeuw. Ook de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed participeert hierin. In het onderzoek op Oud-Amelisweerd kwam aan het licht dat het groene behangsel in de

salon maar liefst drie verschillende verschijningsvormen heeft gehad. Dat vond plaats in de relatief korte tijd tussen 1770, toen het pand gebouwd is, en 1808. In dat jaar werd het linnen in opdracht van de toenmalige eigenaar, koning Lodewijk Napoleon, afgedekt met een modieus empire-behangsel. Oorspronkelijk was het doek gedecoreerd met geschilderde guirlandes en medaillons. Blijkbaar was de verzameldrift van bouwheer

.....
*Er is een meer dan
geslaagde verbintenis
ontstaan*
.....

baron Taets van Amerongen zo groot dat hij deze rijk versierde ruimte na enige jaren tot een schilderijenkamer heeft gemaakt, waarvoor hij neutraal groene wanden wilde. De schilderijen van de baron hangen tegenwoordig verspreid in grote musea, »

architect Krijn van den Ende waren erop gericht de authenticiteit en de informatielagen van het rijksmonument te behouden. Daarom is er niet gekozen voor 'strak in de lak', maar om de patina van de tijd zorgvuldig te conserveren. Het landhuis is zo gaaf dat het belangrijk is om zijn bijzondere karakter te bewaren.

Zeldzaam Chinees behang

Met name de interieurs uit het einde van de achttiende eeuw zijn van hoge kwaliteit. Weliswaar is het monument niet gemeubileerd met oorspronkelijke huisraad, maar dit wordt ruimschoots gecompenseerd door de uniciteit van de vaste interieuronderdelen. Vooral het behang is uitzonderlijk goed bewaard gebleven. Er zijn twee kamers met zeldzaam Chinees behang uit die tijd. Die hebben Oud-Amelisweerd zelfs internationaal bekend gemaakt. Vier andere kamers zijn gedecoreerd met geschilderde linnen behangsel. De overige vertrekken herbergen een uitzonderlijke staalkaart van historisch papieren behang, soms in fragmenten. Verschillende onderzoekers hebben bij de restauratie zo intensief samengewerkt dat er een bijzonder compleet beeld is ontstaan van de afwerkingsgeschiedenis van de vertrekken. Dat zij soms alleen

Het statige zomerverblijf Oud-Amelisweerd uit 1770 huisvest sinds kort kunst van Armando

» zoals het Mauritshuis. Andere kunst heeft hun plaats ingenomen. Die van Armando. In 2012 kende de Utrechtse raad een bedrag van 1,6 miljoen euro toe om mogelijk te maken dat het Armando Museum zich in Taets' zomerverblijf kon vestigen, nu onder de naam Museum Oud-Amelisweerd. Het liefdevol gekoesterde huis moest zich openstellen voor een ambitieuze nieuwe bewoner. En die nieuwe bewoner moest zich voegen naar de nukken en wensen van het oude gebouw.

Een passend binnenklimaat

Met veel aandacht is er een passend binnenklimaat in het landhuis tot stand gebracht. Het hoge cultuurhistorische belang van het gehele interieur en met name de kwetsbare behangsels bepaalden daarvoor de randvoorwaarden. Ook Armando's kunst stelde haar eisen. Uit respect voor het huis is

Oud en modern komen hier op een rustgevende en inspirerende manier samen

er voor het klimaat bewust niet in zijn buitenschil ingegrepen, met bijvoorbeeld isolatiemateriaal of dubbelglas. Voor een nieuwe klimaatinstallatie is handig gebruikgemaakt van de schoorsteenkanalen. Zo kon de installateur met dat wat er al was een verantwoorde atmosfeer scheppen. Op de bel-etage en de verdieping is gekozen voor een klimaat dat ten dienste staat van het gebouw en de kunst. Voor het Chinese behang is een stabiele relatieve luchtvochtigheid in combinatie met een lage temperatuur optimaal. Op zolder prevaleert comfort voor de mensen.

In de hal van het nieuwe museum was bij de opening een citaat van Armando te lezen: 'In dit huis is alles nog. Alles.' Het slaat de spijker op zijn kop. Dit

Op zolder wordt via een interactief ladenmeubel de geschiedenis van het huis, de bewoners en het behang verteld

uitzonderlijke achttiende-eeuwse buitenhuis is een haast perfecte gastheer voor de Armando-collectie. Oud en modern komen hier op een rustgevende en inspirerende manier samen. In opdracht van Museum Oud-Amelisweerd heeft Ronald Buël van

Soda+-architecten een nieuwe inrichting, verlichting en stoffering gerealiseerd. Uitgangspunt was dat het daglicht, evenals contact met het omringende landschap, wezenlijk is om dit museum en het huis te kunnen beleven. Museum en buitenhuis blijken uitstekend bij elkaar te passen.

Voor een nieuwe klimaatinstallatie is handig gebruikgemaakt van de schoorsteenkanalen

Historische gelaagdheid

Op de eerste verdieping bieden transparante, linnen bespanningen een rustige achtergrond voor Armando's werk. Deze zijn hier speciaal voor geweven. De behangresten erachter schemeren vagelijk door het linnen, waarmee de historische gelaagdheid van het huis zichtbaar is gemaakt. In het documentatiecentrum op zolder is informatie over Armando en zijn werk te vinden. Ook wordt daar in een van de meidenkamers de geschiedenis van het huis, de bewoners en het behang interactief verteld. Dat gebeurt door middel van een meubel dat oogt als een stapel papier, met laden waarin delen van het behang liggen.

Binnenkort zal ook het koetshuis van Oud-Amelisweerd gerestaureerd zijn. Dat is even zorgvuldig aangepakt als het hoofdhuis. Doordat dit gebouw robuuster is, kan het enkele functies herbergen die geen onderdak in het hoofdhuis vonden. Het koetshuis gaat de entree met de kaartverkoop huisvesten, net als een winkel en een ontvangstruimte. Na tijdelijk in een loods te hebben moeten bivakkeren, zal bovendien het vermaarde biologische restaurant De Veldkeuken hier in een verbeterde accommodatie terugkeren. Als het koetshuis klaar is, wordt het omliggende park hersteld en opnieuw ingericht. Daarna staat er niets meer in de weg om het museum zijn missie te laten waarmaken: 'het onderzoek naar de wezenlijke en universele relatie tussen de mens en zijn natuur in verleden, heden en toekomst'. ■

Marceline Dolfin is adviseur architectuurhistorie en Eloy Koldewij is senior specialist interieur, beiden bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, m.dolfin@cultureelerfgoed.nl & e.koldewij@cultureelerfgoed.nl. Zie ook moa.nl.

Tussen het werk van Armando is door nieuwe bespanningen het historische behang zichtbaar

Conserveringsronde langs niet-museale instellingen

Kunst in conditie

Niet alleen in musea en ministeries hangt kunst van het Rijk, maar ook op stadhuizen, in kerken en op universiteiten bijvoorbeeld. Hetzelfde werk vaak decennia achtereen. Een conserveringsronde langs deze 271 locaties heeft de kunst daar weer in topvorm gebracht. **ANGENIET BOEVE**

In het groene hart van Dwingeloo staat sinds de vijftiende eeuw de Sint-Nicolaaskerk. In 1665 is de orgelkas van de kerk eervol beschilderd met portretten van de drost van Drenthe, Rutger van den Boetzelaer, en zijn echtgenote Batina van Loen. Maar het orgel is in 1887 afgebroken en de portretten zijn in bezit van het Rijk gekomen. In bruikleen hangen zij sinds 1979 weer in de Sint-Nicolaaskerk, de twee luikdelen ingelijst als één schilderij. Vleermuizen hebben sindsdien het oppervlak bevuild. Daarom liet het kerkbestuur onlangs het dubbelportret reinigen en achter beschermend glas inlijsten. Een goede oplossing, waar de kosten nog jarenlang plezier van zal hebben. De schoonmaak en bescherming vonden in overleg plaats met de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Het dubbelportret van Van den Boetzelaer en Van Loen is namelijk een van de 140.000 kunstvoorwerpen van het Rijk die de dienst beheert. Veel daarvan hangen in musea en ministeries, maar er is ook kunst die de Rijksdienst langdurig heeft uitgeleend aan andere organisaties. Denk daarbij aan provincies, gemeenten, waterschappen, universiteiten, archieven, kerken, schouwburgen en bijvoorbeeld de Nederlandse

Spoorwegen. Om precies te zijn gaat dit om 271 instellingen. Deze verfraaien met de kunst hun al dan niet historische panden en hebben haar dikwijls decennialang in bruikleen. Sinds 2012 heeft de Rijksdienst al deze niet-museale bruikleennemers bezocht om met eigen ogen na te gaan of de uitgeleende objecten nog steeds in goede conditie verkeren.

Een scheur in Franeker

Dit heeft bij 71 organisaties een staalkaart aan kleine en grote conserverings- en restauratiekwesities opgeleverd. Zoals de bescherming tegen vleermuis-uitwerpselen in Dwingeloo. Of het herstel van een scheur. Bij de gemeente Franekeradeel had het zeventiende-eeuwse schilderij *Zeeslag tussen een Hollandse en Engelse vloot* namelijk een scheur in het doek opgelopen. De scheur is gerepareerd, en het doek is schoongemaakt en van een nieuwe vernislaag voorzien. Het schilderij hangt nu weer prachtig op een prominente plek in het stadhuis in Franeker, waar het voor iedereen te bezichtigen is.

Veel schade ontstaat door de tand des tijds: zich ophopend vuil in de kier van een lijst, los fineer, verkleurde vernis, waterschade, een zuur passe-partout, roest, korstmossen. Het is een kleine greep uit de zaken waar de Rijksdienst in overleg met de bruikleennemer tot oplossingen komt. Deze variëren van schoonmaak-instructies en kleine conserverende behandelingen ter plekke, tot intensieve restauraties in het atelier van de dienst in Rijswijk. Iedere instelling krijgt informatie over het juist hanteren van kunstvoorwerpen en het voorkomen van schade. Halverwege 2015 rondt de Rijksdienst deze conserveringsronde af. De kunst op de 271 locaties kan de komende jaren weer gezien worden. ■

Angeniet Boeve is medewerker Kunstcollecties bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, a.boeve@cultureelerfgoed.nl.

De kerkvoogden van de Sint-Nicolaaskerk in Dwingeloo bij het dubbelportret van Van den Boetzelaer en Van Loen, dat sinds kort met glas beschermd wordt tegen vleermuisvuil

Een vrijetijdsoeiker is met zijn metaaldetector iets op het spoor gekomen

Detector-liefhebbers en archeologen komen tot elkaar

Piep piep piep piep piep piep piep piep piiiiuiiiiiiiiep

Lange tijd konden archeologen en metaaldetector-hobbyisten elkaars bloed wel drinken. Dat onbegrip werken zij momenteel samen weg. Wordt het straks legaal om op zondagmiddag met behulp van een detector archeologisch erfgoed uit akkers te vissen? **HANNEKE NUIJTEN**

Archeologische voorwerpen opgraven die met een metaaldetector zijn opgespoord, dat is verboden voor hobbyisten. Beroepsarcheologen mogen de toestellen wel gebruiken. Toch doen ook liefhebbers het vaak. Hoe kan dat? Zo verdwijnt er toch allerlei waardevol erfgoed in privé-verzamelingen? Waarom grijpt de politie niet in? In veel gemeenten heeft dit geen prioriteit of is het onbekend dat het verboden is. De duizenden Nederlanders die metaaldetectie als hobby uitoefenen, kunnen over het algemeen ongestoord hun gang gaan. De twee detector-verenigingen die ons land kent, De Detector Amateur en The Coinhunters Company, hebben samen zo'n tweeduizend leden. Zij organiseren regelmatig zoekdagen, waarbij zij van tevoren metalen penningen in een akker verstoppen. Op die dagen vinden de leden soms ook echt oude munten, sieraden en dergelijke, zoals in november nog, in het Gelderse Wilp. Veel mensen vertellen trots over hun hobby en hun vondsten op internetfora als www.bodemvondstenwereld.nl en www.muntenbodemvondsten.nl. Het argument van de zoekers is dat zij met hun metaaldetectoren zaken vinden die anders misschien verloren gaan. De ploeg vernielt ze, mest tast het metaal aan of de voorwerpen belanden bij een opgraving onopgemerkt op de stort. Neem de Keltische muntschatten in Limburg die de afgelopen jaren het nieuws haalden. Deze zijn door detector-liefhebbers gevonden. Dat klinkt goed. Zo bezien leveren detector-zoekers met hun hobby een waardevolle bijdrage aan de kennis over de geschiedenis van ons land. Maar vinden archeologen dat ook?

Ongestoorde ondergrond

Archeologen willen het liefst dat de ondergrond niet wordt verstoord als daar geen noodzaak toe is. Dat geldt zeker voor archeologisch waardevolle terreinen. Aangenomen wordt dat toekomstige generaties archeologen die met andere vraagstellingen en nieuwe methoden en technieken kunnen onderzoeken. Archeologen graven vindplaatsen alleen op als het niet anders kan. Vlak voor de aanleg van een nieuwe weg bijvoorbeeld of de bouw van een woonwijk. Om het verleden van Nederland beter te kunnen beschrijven willen zij bovendien niet alleen weten wat er in de bodem zit, maar ook waar precies, en wat de context is. Vooral daar wringt de schoen. Veel vrijetijdzoekers melden hun vondsten namelijk niet bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, ook al is dit verplicht. Sommigen realiseren zich niet dat zij hun ontdekkingen meestal mogen houden, want volgens de wet zijn de vinder en de grondeigenaar samen eigenaar van de vondst. Andere zoekers weten niet waar ze hun gevonden metaal moeten melden of zij vinden het meldsysteem te ingewikkeld. Er zijn ook hobbyisten die niet willen dat de vondstlocatie openbaar bekend wordt. Dat zou anderen maar op het spoor van hun stek zetten. Ook veel archeologen willen dit overigens niet, omdat de liefhebbers dan de context verstoren en de vondsten over vele collecties verspreid raken. Tot verdriet van de archeologen gaat met het niet melden van

detectorvondsten en met het ongedocumenteerde graven informatie over onze geschiedenis verloren. Detector-liefhebbers en archeologen vormden mede hierdoor lang gescheiden werelden. Er was veel onbegrip, argwaan en soms zelfs enige vijandigheid ten opzichte van elkaar.

Oplossingen

Het was dus hoog tijd voor een goed gesprek. Daarom organiseerde de Rijksdienst een paar maanden geleden een discussiedag. In Amersfoort zochten 75 detector-gravers, amateur-archeologen, beroepsarcheologen en beleidsmakers samen naar oplossingen. Hoe kunnen de liefhebbers met detectoren naar archeologisch metaal zoeken en zijn ook de archeologen tevreden? De deelnemers opperden ideeën op welke manier zij elkaars kennis beter kunnen benutten, de wederzijdse communicatie kunnen verbeteren en het meldsysteem kunnen vereenvoudigen.

Het ministerie verkent de mogelijkheden om de detector-hobby te legaliseren

De Rijksdienst heeft de ideeën in acties omgezet. Op dit moment verkent het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap de mogelijkheden binnen de aankomende *Erfgoedwet* om de detector-hobby onder bepaalde voorwaarden te legaliseren. De nieuwe wet zal begin 2016 in werking treden. Op www.archeologieinnederland.nl staat inmiddels nadere informatie over gemeenten met een detectorverbod. Voorts vernieuwt de Rijksdienst momenteel het archeologische informatiesysteem Archis. Vondsten melden zal daar voortaan gemakkelijker mee gaan. Een afvaardiging van de metaaldetector-zoekers denkt mee hoe vondsten beter kunnen worden geregistreerd. Bovendien zoekt de dienst uit of het vernieuwde Archis aan regionale meldsystemen gekoppeld kan worden. Tot slot zal een jaarlijkse platformdag voor detector-zoekers en archeologen onderdeel uit gaan maken van het recent gestarte Archeologieplatform.

Een vliegende start

Het belangrijkste resultaat van de discussiedag is dat de detector-liefhebbers en archeologen nader tot elkaar zijn gekomen. De dag vormde een vliegende start voor een toekomst met een betere samenwerking, meer begrip voor elkaars drijfveren en wederzijds respect. Of zoals Gert Lugthart, tot voor kort voorzitter van De Detector Amateur, het formuleerde: 'Een verrassend mooie dag met dialoog en uitwisseling van argumenten. Toenadering in plaats van afstand, luisteren naar elkaar in plaats van je eigen gelijk halen. Dat biedt nog eens perspectief

voor de toekomst!' Een reactie op www.muntenbodemvondsten.nl luidt: 'Het was een hele leerzame dag. Persoonlijk heb ik een aantal goede gesprekken gehad, zowel met zoekers als met archeologen. Leuk was het ook om eens bepaalde mensen de hand te schudden. Waar bij aanvang met name de zoekers elkaar opzochten, en de archeologen de archeologen, zag je in de loop van de dag dat allen steeds meer met elkaar in gesprek gingen.'

Henk Hasselt, voorzitter van The Coinhunters Company, besloot in het tijdschrift van zijn vereniging een artikel over de bijeenkomst met deze veelbelovende woorden: 'Ook van de amateurs zal een actievere bijdrage aan de wetenschap worden gevraagd. The Coinhunters Company zal zich daar in de komende tijd steeds harder voor gaan maken. Bij ons zijn uw belangen in goede handen. Archeologie is immers een zaak van ons allemaal!' Ook archeologen zien steeds meer de toegevoegde waarde van de kennis en vaardigheden van detector-zoekers. Door die beter te benutten kunnen beide partijen gezamenlijk een optimale bijdrage leveren aan het verrijken van de kennis over ons verleden. ✕

Hanneke Nuijten is senior specialist veilig erfgoed bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, h.nuijten@cultureelerfgoed.nl.

Een metaaldetector-hobbyist

Een vondst van een detector-liefhebber

Twee medewerkers bruikleenservice

Juweeltjes openbaar maken

Nathalie Menke en Esther Dieltjes in de gerestaureerde Amalia van Solmsgalerij van de Eerste Kamer aan het Binnenhof in Den Haag. Zij leenden de Kamer banken en 21 schilderijen van het Rijk

Wat doet een medewerker bruikleenservice eigenlijk?

Esther Dieltjes: 'Honderden keren per jaar vragen organisaties aan de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed kunst van het Rijk in bruikleen. Ik krijg de aanvragen van musea. Het gaat doorgaans om schilderijen, beelden, werken op papier en kwetsbare meubels. Musea weten vaak heel goed wat ze willen. Iets van een specifieke kunstenaar of over een bepaald thema. Of exact dit doek van Jan Steen.'

Nathalie Menke: 'Ik zorg ervoor dat ministeries, ambassades, Hoge Colleges van Staat en dergelijke meubels en kunstwerken in bruikleen krijgen. Zij omschrijven hun wens meestal minder precies. Neem een minister die zijn kamer met "iets kleurrijks" wil inrichten. Ik bespreek dan met onze conservatoren wat er geschikt is. Vervolgens komt de aanvrager de voorgestelde voorwerpen in ons depot beoordelen. De meubels kunnen ze gewoon gebruiken.'

Verschilt jullie werk sterk door die twee soorten aanvragen?

Esther Dieltjes: 'Nou, ook musea stellen wel open vragen, hoor. Voor thematische tentoonstellingen bijvoorbeeld. Zo vroeg De Fundatie of wij werk hadden van Nederlandse kunstenaars die dat tussen 1880 en 1960 in Parijs hebben gemaakt. En regelmatig hebben musea via het overzicht op www.cultureelerfgoed.nl al kunst gevonden die ze willen lenen, en vragen ze of ik dat kan aanvullen. Ik stuur dan een voorstel.'

Nathalie Menke: 'Wij nemen vaak ook zelf het initiatief. Dan bieden wij een organisatie ongevraagd iets aan, omdat wij vinden dat het daar past. Zo hebben wij de Eerste Kamer portretten voorgesteld

Esther Dieltjes en

Nathalie Menke ver-

zorgen bruiklenen. En

wel van voorwerpen

uit de kunstcollectie

van de staat die de

Rijksdienst voor het

Cultureel Erfgoed

beheert. Wat houdt

hun werk in?

DIRK SNOODIJK

van adellijke dames die in de zeventiende en achttiende eeuw regelmatig aan het Binnenhof verkeerden. Ze hangen daar nu prachtig.'

Kennen jullie alle 140.000 kunstvoorwerpen van de verzameling uit je hoofd?

Nathalie Menke: 'Nee, onze conservatoren kennen elk een deel.'

Esther Dieltjes: 'Maar vooral meubels, keramiek en metalen voorwerpen als kandelaars zijn in ons depot zo goed te overzien dat wij die vanzelf onthouden. De schilderijen hangen in uitschuifrekken en zijn daarom handiger via de computer op te zoeken.'

Een kunstwerk in een depot bestaat eigenlijk niet, toch?

Esther Dieltjes: 'Het is inderdaad het beste als een werk ergens te zien is. De helft van de collectie is in bruikleen, de andere helft staat in het depot. Er bevinden zich daar juweeltjes waarvan ik het zonde vind dat die niet in de openbaarheid zijn. Gelukkig ontdekken steeds meer organisaties dat ze kunst van het Rijk kunnen lenen.'

Wat maakt dit werk mooi?

Nathalie Menke: 'Het is fijn als een aanvrager terugkomt om nog iets te lenen.'

Esther Dieltjes: 'Als medewerkers van musea voor het eerst ons depot bezoeken, is dat een hoogtepunt. Als zij met mij binnenstappen en het licht gaat aan, dan zijn zij vaak verbaasd over de grote hoeveelheid kunst. Wat een snoepwinkel! Ze worden dolenthousiast en bijna hebbertig. En dan beleef ik dat telkens weer mee.' ■

Dirk Snoodijk is eindredacteur bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, d.snoodijk@cultureelerfgoed.nl.

Niet elke kapberg is een hooiberg. En wat zijn de kenmerken van een historische berceau? Om verwarring te voorkomen is een gespecialiseerd woordenboek soms handig. Voor gebouwd erfgoed is er nu een in de maak. Voor op internet. DIRK SNOODIJK

Momenteel voorziet de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed woorden uit de monumentenzorg van verklaringen, gerelateerde begrippen en illustraties. De dienst publiceert het geheel eind 2015 als digitaal woordenboek op de site www.erfgoedthesaurus.nl.

‘Als alle monumentenzorgers dezelfde termen voor dezelfde zaken gebruiken, ontstaat er geen verwarring’, vertelt Natascha Lensvelt, een van de schrijvers van het lexicon. ‘Zo is een hooiberg een soort kapberg’, verduidelijkt project-medewerker Claudia van Kouwen. ‘Als je er rogge in doet, wordt het een roggeberg, een kapberg met rogge. Maar wie een roggeberg ziet, noemt dat toch een hooiberg.’ ‘Het woord hooiberg is zo ingeburgerd’, vult projectleider Judith Toebast aan, ‘dat het goed is om uit te leggen dat een hooiberg ook iets anders kan bevatten dan hooi.’

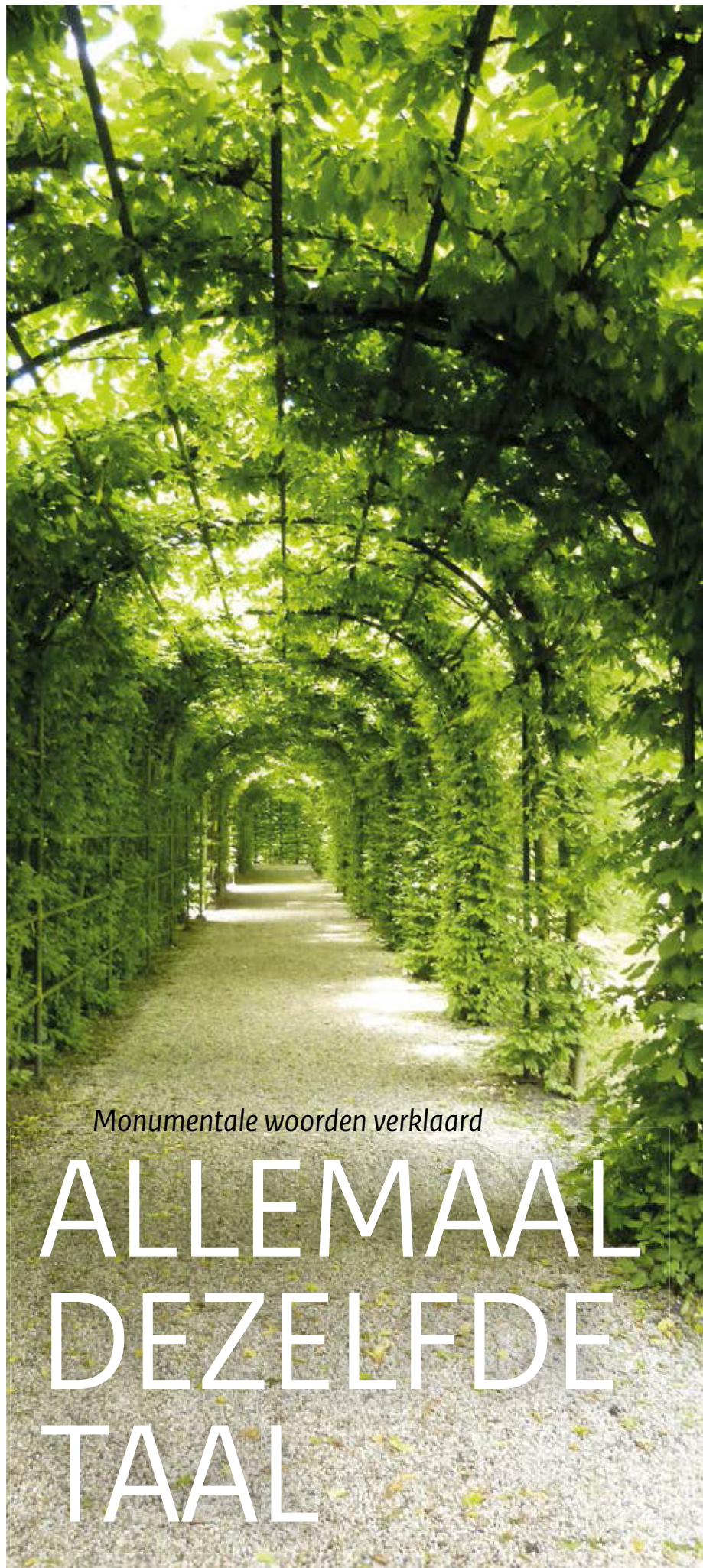
Er worden zo’n twintigduizend begrippen verklaard. ‘Het gaat onder meer om materialen, soorten gebouwen, architectuurstijlen, gereedschappen en restauratietermen’, legt Toebast uit. ‘Archeologie en landschap heeft de Rijksdienst al gedaan. Museale begrippen verklaren is de volgende stap.’ Iedereen mag de definities vrij gebruiken. Ze zijn in te zetten om kennis te beschrijven en helpen om deze te ontsluiten. Bij de termen verwijst de dienst naar foto’s en boeken. ‘Het is belangrijk dat de monumentenzorgers van Nederland overeenstemming bereiken over de betekenis van deze woorden’, vertelt Lensvelt. ‘Dan kunnen we eensgezind uitstralen wat het erfgoed betekent.’ Het zijn namelijk niet alleen de specialisten van de Rijksdienst die aan de omschrijvingen werken. ‘We raadplegen ook veel andere kenners’, zegt Toebast. ‘En organisaties als De Hollandsche Molen en Stichting Menno van Coehoorn hebben al eerder definities gemaakt. Die mogen wij gebruiken. We gaan niet alles opnieuw doen.’

Discussie

‘Het is goed als er bij het schrijven discussie ontstaat’, benadrukt Lensvelt. ‘Veel experts die hier met ons aan werken, kunnen daardoor consensus bereiken over wat een term betekent. Het confronteert ze met de vraag of ze eigenlijk wel dezelfde taal spreken. Als een onderzoeker bijvoorbeeld aanraadt om een berceau te herstellen, dan tekent een landschapsarchitect daar een ontwerp voor. De opdrachtgever heeft hier een verwachting van en een hovenier voert het uit. Het is handig als alle vier hetzelfde beeld bij die berceau hebben. Hoort het donker te zijn op het wandelpad? Met licht aan het eind van de tunnel? Blijft zo’n loofgang ook in de winter groen? Is het historisch verantwoord om hem van leifruitbomen te maken? Al die aspecten komen in de omschrijving van berceau te staan.’ Kan iedereen de begrippen niet al gewoon opzoeken in het bouwhistorische woordenboek van Haslinghuis of in de Dikke Van Dale? ‘De Haslinghuis behandelt een deel van de bouwkunde, en diept onderwerpen soms veel verder uit. Ons overzicht is breder, uniformer en bovendien digitaal’, legt Lensvelt uit. ‘Wij mogen alle definities van Haslinghuis gebruiken’, voegt Toebast toe. ‘En Haslinghuis mag die van ons gebruiken voor een volgende editie.’ ‘Van Dale neemt niet veel jargon op’, zegt Lensvelt. ‘Een volkspark bijvoorbeeld verklaart Van Dale kort met “park ten gerieve van de volksklasse aangelegd”. Wij vermelden ook in welke periode dat gebeurde, hoe het eruit ziet en welke functies het heeft.’ Ook na 2015 houdt de Rijksdienst het lexicon actueel. Gebruikers kunnen ook dan altijd suggesties voor verbeteringen en aanvullingen doen. ■

Dirk Snoodijk is eindredacteur bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, d.snoodijk@cultureelerfgoed.nl.

Wilt u ook bijdragen aan deze thesaurus gebouwd erfgoed? Nadere informatie: Judith Toebast, j.toebast@cultureelerfgoed.nl.

Monumentale woorden verklaard

ALLEMAAL DEZELFDE TAAL

Een berceau in de tuin van Kasteel Arcen in Limburg

FOTO'S METROPOLITAN MUSEUM OF ART, NEW YORK EN JPI

Joint Programming Initiative

De Verenigde

Sinds twee jaar zetten zestien Europese landen in op gezamenlijk onderzoek naar cultureel erfgoed. Ook Nederland doet flink mee aan dit zogeheten

Joint Programming Initiative Cultural Heritage. De eerste tien studies zijn

inmiddels halverwege. JAN VAN 'T HOF

In Europa wordt veel en goed wetenschappelijk onderzoek verricht. Maar dit staat onder druk. Europa blijft wat hangen in de crisis. Met subsidie stimuleert de Europese Commissie daarom dat Europese landen vaker samen optrekken. Uit wetenschappelijk oogpunt en om economische groei te bevorderen zou het goed zijn als de landen hun onderzoeken onderling beter afstemmen. Cultureel erfgoed is hierbij een bijzonder onderwerp, want op dit gebied loopt Europa voor op de rest van de wereld. Europa heeft veel erfgoed, weet er veel van en doet er veel onderzoek naar. Dat willen we zo houden. Daarom hebben zestien landen zich op voorstel van de Europese Commissie aangesloten bij het zogenoemde Joint Programming Initiative Cultural Heritage and Global Change. Italië heeft in

dat samenwerkingsverband de leiding en Nederland is een van de deelnemers.

Organisaties als universiteiten, gemeenten, provincies, bedrijven en adviesbureaus uit de verschillende landen bestuderen samen bijvoorbeeld hoe effectief methoden tegen optrekkend vocht in gebouwen zijn. Of hoe loodwit en zinkwit in schilderijen reageren met organisch materiaal. Hoe historische binnensteden duurzaam de toekomst in kunnen gaan. En hoe met water volgezogen archeologische overblijfselen verouderen. Zowel de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek als de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed heeft zitting in het bestuur van het internationale initiatief. In Nederland is de Rijksdienst verantwoordelijk voor de uitvoering ervan.

Met overtuiging

Waarom doet Nederland mee? Annemarie Bos, directeur Geesteswetenschappen van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek:

‘Een van de speerpunten van onze organisatie is om internationale samenwerking in onderzoek te bevorderen. Om die reden zijn wij met overtuiging partner geworden. Ook onze samenwerking met de Rijksdienst is met het initiatief enorm verstevigd. Ieder brengt hier zijn eigen expertise in. Wij roepen wetenschappers op om voorstellen te doen en beoordelen die. En gezamenlijk financieren we de Nederlandse bijdrage aan de gehonoreerde studies.’ De samenwerking brengt zowel binnen Nederland als binnen Europa onderzoekers dichter bij elkaar. Dat gebeurt niet alleen door de mogelijkheid om samen subsidie aan te vragen, maar ook door een gezamenlijke agenda op te stellen. In deze zogeheten strategische onderzoeksagenda wordt cultureel erfgoed breed gedefinieerd. Van archeologische resten en monumenten tot bibliotheken, volkscultuur en digitaal erfgoed. Nederlandse onderzoekers hebben via de Nationale Onderzoeksraad Erfgoed bijgedragen aan het maken van de agenda en het wetenschappelijke niveau ervan bewaakt. De agenda valt te raadplegen via www.jpi-culturalheritage.eu.

Onder meer zinkwit in schilderijen en de relaties tussen landschap en erfgoed worden onderzocht. Hier in twee delen de lucht op Vincent van Goghs 'Korenveld met cipressen' uit 1889 uit het Metropolitan Museum of Art in New York en enkele Cultural Heritage in Landscape-onderzoekers bij de Romeinse Muur van Hadrianus tussen Engeland en Schotland

Onderzoekers

6 van de 10

In 2013 heeft de eerste oproep tot het indienen van onderzoeksvoorstellen plaatsgevonden. Een derde van de bijna honderd internationale inzendingen kwam toen mede van Nederlandse organisaties. En Nederland doet nu mee aan zes van de tien gehonoreerde studies. Nederlandse aanvragers hebben het dus meer dan goed gedaan. In een nieuwe ronde in 2014 hebben 350 onderzoekers een voorstel ingediend. Welke van deze onderzoeken subsidie krijgen, wordt in 2015 besloten.

Europa heeft veel erfgoed, weet er veel van en doet er veel onderzoek naar

De tien uit de eerste ronde zijn nu halverwege. De wetenschappers presenteerden hun voorlopige resultaten op 29 oktober tijdens een conferentie in Ierland. Overigens neemt de Rijksdienst voor

het Cultureel Erfgoed ook deel aan verschillende van deze tien studies, maar dan vanuit zijn rol als kennisinstituut. In alle tien de initiatieven werken de onderzoekers voor een belangrijk deel aan het verstevigen van hun internationale netwerk. Op die manier kunnen ze beter samenwerken en voorkomen ze dat er in meerdere landen zonder afstemming hetzelfde onderzoek wordt verricht.

Historisch landschap

Een van de betrokkenen is Henk Baas, hoofd Landschap bij de Rijksdienst: 'Onder de naam Cultural Heritage in Landscape, afgekort tot Cherscape, brengen we in een Europese samenwerking de relaties tussen landschap en erfgoed in beeld. Historisch landschap is namelijk niet zomaar te beschouwen als een van de domeinen binnen erfgoed. Het biedt door zijn allesomvattende karakter ook een platform om erfgoed te integreren in de ruimtelijke ordening. De Rijksdienst werkt hierbij samen met de Universiteit van Wageningen en met vier andere landen: Engeland, Noorwegen, België en Spanje. We organiseren vijf conferenties. In november was Nederland aan de beurt. In het voorjaar van 2015 zal de conferentie in Noorwegen gaan over landschap als gemeenschap.

Zo brengen we de Europese kennisnetwerken rond landschap en erfgoed samen, en verbinden deze met actuele vraagstukken, zoals de overstap op duurzame energie.'

Er is grote interesse voor de subsidie. Hieruit valt niet alleen op te maken dat er veel behoefte is aan samenwerking, maar ook dat er geld nodig is om dat te ondersteunen. Henk Baas: 'Zonder de Joint Programming zou deze internationale samenwerking niet plaats kunnen vinden.' Overigens wordt er dankzij het initiatief niet alleen kostbaar nieuw onderzoek gedaan, maar ook eerder uitgevoerd onderzoek in verband gebracht met voorheen verzamelde gegevens. Dat is minder duur en de wereld kan op die manier beter gebruikmaken van bestaande informatie en kennis. Ook alle nieuwe kennis die door deze internationale samenwerking beschikbaar komt, is van iedereen. Het onderzoek is tenslotte gefinancierd met geld van zowel de Europese landen afzonderlijk als van de Europese Commissie. De resultaten worden gepubliceerd op www.heritageportal.eu. ■

Jan van 't Hof is hoofd Instandhouding bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, j.van.t.hof@cultureelerfgoed.nl.

MET HET OOG OP HET LAATSTE OORDEEL

De geboorte van het individu in de westerse kunst
 Dirk J. de Vries, Clavis, Utrecht, 64 pag., € 19,90,
 ISBN 978 90 75616 12 5

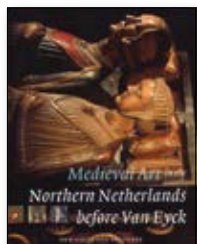
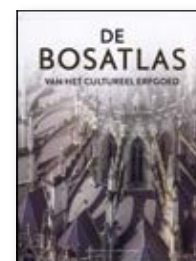
Aan het eind van de geschiedenis beoordeelt God wie van de mensen die ooit geleefd hebben naar de hemel mogen, zo geloven christenen. Alle doden zullen dan naakt uit hun graven herrijzen. Zij liggen dan ook met de blik op het oosten gericht, omdat hun rechter aan die kant zal verschijnen. Opdat hij de gestorvenen herkent, zijn hun grafstenen voorzien van namen, familiewapens en zo realistisch mogelijke portretten. Met open ogen, om God aan te kijken. Vooral sinds de veertiende eeuw lukte het kunstenaars goed om overledenen levensecht af te beelden. Dat deden zij dus niet onder de aanstormende herleeft invloed van de klassieke cultuur, maar om hun opperwezen te helpen. Ook namen, tekens en afbeeldingen van stichters, bouwmeesters en steenhouders op gebouwen zijn geen uitingen van zelfverheerlijking, maar een boodschap aan God dat zij iets goeds hebben verricht. Soms dragen zij als sculptuur zelfs deemoedig het gewelf. Dirk J. de Vries, specialist bouwgeschiedenis bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, vertelt zijn verhaal aanstekelijk. Hij illustreert het met tal van voorbeelden, vooral buitenlandse.

Samen met 23 anderen bieden zij in dit boek een vrijmoedige kijk in hun keken, ook financieel. Frank Strolenberg, programmaleider herbestemming bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, en zelfstandig adviseur Sander Gelinck geven inzicht in het rendement van 26 actuele veranderingen van functie. Daaruit blijkt dat herbestemming loont. En dat historische gebouwen voor de gebruikers en de veelal particuliere initiatiefnemers een absolute meerwaarde hebben.

DE BOSATLAS VAN HET CULTUREEL ERFGOED

E. Beukers, L. Coffeng e.a., Noordhoff, Groningen,
 416 pag., gebonden, in cassette, € 119,95,
 ISBN 978 90 01 12010 8

Waar in Nederland staan de rijksmonumentale theaters, scholen en weeshuizen? Waar zijn resten van Romeinse tempels gevonden? Waar hebben we sinds de zeventiende eeuw meren en verveningen drooggelegd? Een kleine dertig specialisten van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed hebben meegewerkt aan het creëren van dit overzichtswerk. Aan de hand van schematische tekeningen en relatief kleine kaarten wordt helder en compact uitgelegd hoe het culturele erfgoed ontstaan is. Het is fijn dat er ook foto's in staan, die aangeven hoe dat er allemaal uit ziet. Kastelen, vuurtorens en musea komen bijvoorbeeld langs, net als middeleeuwse stadspoorten en historisch waardevolle scheepswerven. Per soort erfgoed wordt zo een aspect van de geschiedenis van Nederland encyclopedisch toegelicht. Waar staat het oudste standbeeld en waar het oudste bibliotheekgebouw? Leeswaarschuwing: het kan u gaan duizelen.

MEDIEVAL ART IN THE NORTHERN NETHERLANDS BEFORE VAN EYCK

New facts and features
 Wim van Anrooij, Miranda Bloem e.a., Clavis,
 Utrecht, 224 pag., gebonden, € 34,95,
 ISBN 978 90 75616 00 2

In deze bundel gaat een groep wetenschappers dieper in op kunst uit de late middeleeuwen. Het gaat om religieuze schilderijen op muren en panelen uit bijvoorbeeld Groningen en Utrecht en beeldhouwwerk in de kerken van onder meer Amersfoort, Roermond en Aalten. Bijzonder is ook de aandacht voor de geschilderde God, die in de Rijmbijbel van Jacob van Maerlant plaatje voor plaatje de aarde schept. Het boek is rijk geïllustreerd, met onder andere foto's van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

VACANCY STUDIES

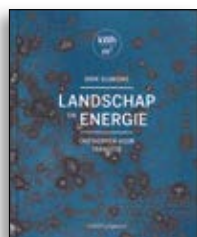
Experimenten & strategische interventies in architectuur
 Ronald Rietveld, Erik Rietveld e.a., Naio10,
 Rotterdam, 184 pag., gebonden, € 24,50,
 ISBN 978 94 6208 146 8

Tussen 2011 en 2013 heeft de Rietveld Academie in Amsterdam acht leerlingen opgeleid tot zogenoemde specialisten in tijdelijk gebruik van gebouwen. De lessen werden – heel toepasselijk – tijdelijk gegeven. In dit boek doen de docenten daar verslag van. Omdat de Rietveld Academie een hogeschool voor beeldende kunst is, hebben de leerlingen dus kunst gemaakt. Kunst die zich richt op het weer in gebruik nemen van leegstaande gebouwen. Zo liet een leerling omwonen een leeg hotel schoonmaken, opdat potentiële gebruikers niet door de verwaarlozing afgeleid worden. Een ander heeft vieze vertrekken met een laag latex bedekt om ze klaar voor gebruik te maken. En een derde liet schrijvers verhalen maken in lege gebouwen. De academie hoopt dat anderen door de kunstuitingen inzien hoe zij de leegstand op kunnen lossen. Het boek verscheen met steun van onder andere de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

REKENEN OP HERBESTEMMING

Idee, aanpak en cijfers van 25 + 1 gerealiseerde projecten
 Sander Gelinck en Frank Strolenberg, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort & Naio10, Rotterdam, 296 pag., € 34,50,
 ISBN 978 94 6208 154 3

Zopas is in Amsterdam de rijksmonumentale tramremise uit 1900 onder meer een hotel geworden. Nijmegen bouwt nu appartementen in klooster Mariënbosch uit 1924. En in Vught verandert dit jaar de Sint-Petruskerk uit 1884 in een 'nieuwe huiskamer voor het dorp'. Hoe hebben de initiatiefnemers dat in deze tijden van crisis voor elkaar gekregen?

LANDSCHAP EN ENERGIE

Ontwerpen voor transitie

Dirk Sijmons, Naio10, Rotterdam, 432 pag., gebonden, € 65,-, ISBN 978 94 6208 112 3

Zonnepanelen die een miljoen huishoudens van elektriciteit voorzien, zullen tweeduizend hectare bedekken. Dat is een vijfde van de Wieringermeer. Hinderlijk bewegende slagschaduw en de voortdurende ruis van de zoevende rotorbladen zorgen ervoor dat er in een windpark vol turbines niet gewoond kan worden. Als we later deze eeuw van fossiele brandstof geheel overgestapt zijn op hernieuwbare energiebronnen zal dat onze omgeving behoorlijk veranderd hebben. Met dit lijvige boek laat Dirk Sijmons, hoogleraar Landschapsarchitectuur aan de Technische Universiteit Delft, de energiesector zien wat de ruimtelijke dimensie van de overstap is. En hij toont ontwerpers dat hier dus werk aan de winkel is. Samen met anderen maakt hij via ontwerpend onderzoek de vaak tamelijk abstracte, toekomstige transformatie van ons landschap concreet en visueel. De publicatie kwam mede tot stand dankzij een financiële bijdrage van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

STADHUIS ROTTERDAM

Honderd jaar een baken in de stad

Harry Abels, Dirk Baalman e.a., Naio10, Rotterdam, 240 pag., gebonden, € 39,50, ISBN 978 94 6208 119 2

Rotterdamers weten van aanpakken. In 1901 hebben ze de stadswal geslecht en de vestinggracht Coolvest gedempt. In 1912 hebben ze de aanpalende historische wijk gesloopt en een brede straat aangelegd, de Coolsingel. En in 1920 hebben ze daar een nieuw stadhuis aan gebouwd. Architect Henri Evers ontwierp een fors en chic gebouw in beaux-arts-stijl, vol beeldhouwwerk. Vissers, zeegoden, ankers en schelpen verwijzen naar Rotterdam als havenstad. Op 14 mei 1940 trotseerde het stadhuis de bommenregen. Tegenwoordig bevindt het zich aan een drukke verkeersweg, 'verdwerd' tussen hoge flats. Maar het staat wel te stralen, want het rijksmonument is de afgelopen jaren gerestaureerd. Vlak daarvoor waren de sterk vervuilde gevels al met laserschoongemaakt. Binnen zijn later toegevoegde tussenwanden en verlaagde plafonds verwijderd, zodat de oorspronkelijke structuur weer duidelijk is. Frisse lucht stroomt door de herstelde stalen klappen naar binnen. Leidingen en dergelijke zijn in de leegte boven de gewelfde stucplafonds weggewerkt. En de zolders zijn voorzien van vergaderruimtes en een nieuw bedrijfsrestaurant. Met mooie foto's wordt het stadhuis in dit boek van vele kanten belicht. ■

DIRK SNOODIJK, eindredacteur bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, d.snoodijk@cultureelerfgoed.nl. Tenzij anders vermeld zijn alle boeken verkrijgbaar via de boekhandel. Zie voor meer publicaties van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed www.cultureelerfgoed.nl.

Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Versijnt drie maal per jaar.

Jaargang 7, nummer 1, januari 2015

Eindredactie Dirk Snoodijk

Redactie Paul Schaap en Cees van 't Veen

Redactieraad Ruben Abeling, Peter Don, Bert Groenewoudt, Menno van der Heiden, Geertje Huisman, Ben Kooij, Birgit Reissland, Kris Roderburg, Els Romeijn, Sylvia van Schaik, José Schreurs, Arno Schut, Marike Snoek, Benno van Tilburg, Alie van Veenendaal en Huub van de Ven

Teksten Vrijwel alle artikelen zijn geschreven door medewerkers van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Afbeeldingen Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

(Johan Bickhoff pag. 5, Angeniet Boeve 27, Chris Booms 2, 3, 16, 24, 25 & 26, Luc Büthker 20 & 21, Tim Koster 12, 13 & 36, Natascha Lensvelt 31, Gert-Jan Luijendijk 23, Michel Mees 2, 3, 10, 11 & 30, Jon van Rooijen 22, Iepie Roorda 3, Wouter van der Sar 6, Gert Schreurs 22, Erik Smits 22, Marie Cécile Thijs 2, Simone Vermaat 3 en Dirk J. de Vries 17), tenzij anders vermeld

Vormgeving uNiek-Design, Almere

Druk Damen, Werkendam

Aan deze uitgave kunnen geen rechten worden ontleend. ISSN 1878-7827

Gratis abonnement op het Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed: info@cultureelerfgoed.nl of 033 - 421 7 456. De InfoDesk is er ook voor adreswijzingen, bestellingen van meerdere exemplaren en al uw vakinhoudelijke vragen.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Smallepad 5 | 3811 MG Amersfoort

Postbus 1600 | 3800 BP Amersfoort

033 - 421 7 421 | fax 033 - 421 7 799

info@cultureelerfgoed.nl

www.cultureelerfgoed.nl (met routebeschrijving)

Archief, bibliotheek en collecties

Open ma t/m vr 9-17 uur

bibliotheek@cultureelerfgoed.nl

Vestiging Lelystad

Oostvaardersdijk 01-04 | 8244 PA Lelystad

Vestiging Amsterdam

Hobbemastraat 22 | 1071 ZC Amsterdam

Vestiging Rijswijk

Visseringlaan 3 | 2288 ER Rijswijk

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed adviseert en inspireert bij het behoud, de duurzame ontwikkeling en de toegankelijkheid van het meest waardevolle erfgoed van Nederland. Op het gebied van monumentenzorg, archeologie, historisch landschap en museale collecties voert de Rijksdienst de wet- en regelgeving uit.

Het Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

is gedrukt op FSC-gecertificeerd papier. Het hout dat dient als grondstof voor het papier komt uit verantwoord beheerde bossen. Het blad is gedrukt onder certificering van de Stichting Interne Milieuzorg. De maisfolie waar het in wordt verstuurd vergaat volledig tot kooldioxide en water.

ZO GEEL ALS SNEEUW

Afgelopen jaar vroeg het Kabinet van de Koning aan de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed enkele schilderijen uit de kunstcollectie van het Rijk in bruikleen. Het Kabinet bevindt zich aan de Korte Vijverberg in Den Haag, in een statig herenhuis uit 1635. Dit overheidsorgaan ondersteunt de koning bij zijn staatsrechtelijke taken en fungeert als schakel tussen hem en de ministers. Handig is daarom dat het huis in de buurt van zowel het Binnenhof als Paleis Noordeinde staat, de werkplek van Willem-Alexander. Binnen hangen meerdere kunstwerken

uit de rijkscollectie en om de zoveel tijd willen de medewerkers van het Kabinet iets anders aan de muur. Een van de nu aangevraagde werken is een winterlandschap, dat omstreeks 1880 geschilderd is door Louis Apol. Apol was een Nederlandse kunstschilder. Hij wordt tot de Haagse School gerekend en is vooral bekend van zijn winterse taferelen en besneeuwde bosgezichten. Deze fascinatie bracht hem er in 1880 zelfs toe om deel te nemen aan een expeditie naar Nova Zembla. Ook in dit werk speelt de sneeuw een hoofdrol. Maar doordat de dikke laag vernis in de loop der tijd sterk was verkleurd, leek deze sneeuw eerder geel dan wit. Ook

was hierdoor de subtiële lichtval door de bomen nagenoeg onzichtbaar geworden. Daarom heeft de Rijksdienst het schilderij in de afgelopen maanden eerst gerestaureerd, op kosten van het Kabinet van de Koning. Het is gebruikelijk dat de bruikleenemer dit betaalt. De vernislagen zijn verwijderd. Nu is de sneeuw weer wit en zien we een mager winterzonnetje, zoals Louis Apol het bedoeld heeft. ☒

ZEPH BENDERS, restauratiespecialist schilderijen, en LAURA LEDWINA, restaurator schilderijen, beiden bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, z.benders@cultureelerfgoed.nl & l.ledwina@cultureelerfgoed.nl.

VOOR

2014: De sneeuw op het winterlandschap van Louis Apol kleurt geel

2015: Na het verwijderen van de sterk vergeelde vernislagen is de sneeuw weer wit

NA

